

Αναστασία Κοντογιαννοπούλου

Δίκτυα επαρχιακής διοίκησης
στο ύστερο Βυζάντιο (1261-1387):
Θεσσαλονίκη – Βέροια – Σέρρες

Η εποχή των Παλαιολόγων αποτελεί περίοδο συνεχών πολεμικών συρράξεων, εμφυλίων διαμαχών, εδαφικής μείωσης και οικονομικής αποδυνάμωσης του βυζαντινού κράτους.¹ Μέσα σε αυτό το δυσμενές πολιτικό πλαίσιο η οργάνωση της επαρχιακής διοίκησης έπρεπε κάθε φορά να προσαρμόζεται στις τοπικές ανάγκες και να εξυπηρετεί τις πολιτικές επιδιώξεις της κεντρικής εξουσίας. Η πόλη αποτέλεσε τη βασική μονάδα της επαρχιακής διοίκησης του κράτους και επηρέασε καθοριστικά τις πολιτικές εξελίξεις. Σε αυτή συγκεντρώνονταν οι πολιτικές, στρατιωτικές και οικονομικές λειτουργίες της άλλοτε μικρής και άλλοτε μεγάλης περιφέρειας, ενώ η πόλη αποτελούσε συνήθως την έδρα της εκκλησιαστικής αρχής. Πρωταρχικής σημασίας για τις επαρχιακές πόλεις ήταν η αμυντική τους λειτουργία, καθώς η δυσκολία στην επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη δημιούργησε, ήδη από τον 12ο αιώνα, τις προϋποθέσεις για ανάληψη πρωτοβουλιών από τοπικούς παράγοντες στο πλαίσιο της άμυνας των πόλεων και της περιφέρειας τους.² Εξίσου σημαντικός ήταν ο οικονομικός τους ρόλος, καθώς ως εμπορικά κέντρα συμμετείχαν στα εμπορικά δίκτυα που σχηματίστηκαν στη ΝΑ Μεσόγειο, στα οποία κυριαρχούσαν οι ναυτικές ιταλικές δυνά-

* Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος *Directeurs d'Études Associés* (DEA) της *Fondation Maison des Sciences de l'Homme* (Παρίσι, Οκτώβριος-Νοέμβριος 2023) και αποτελεί μέρος ενός μεγαλύτερου πονήματος για την επαρχιακή διοίκηση του Βυζαντίου κατά την εποχή των Παλαιολόγων.

1. Για τις πολιτικές εξελίξεις βλ. D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Κέιμπριτζ 1972, σ. 191-261.

2. Βλ. σχετικά P. Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Κέιμπριτζ 1993, σ. 151.

μεις.³ Στις περιφέρειες των πόλεων, δίκτυα οχυρωμένων οικισμών, γνωστών ως *πολίσιματα*, *πολίχνες*, *φρούρια* και *καστέλια*, εξυπηρετούσαν τόσο τις αμυντικές όσο και τις οικονομικές ανάγκες της υπαίθρου.

Οι επαρχιακές πόλεις του Βυζαντίου έχουν γίνει αντικείμενο συστηματικής έρευνας. Οι περισσότερες μελέτες που εξετάζουν το αστικό φαινόμενο εστιάζουν στις πόλεις της πρώιμης βυζαντινής περιόδου και στην περίοδο της μετάβασης από την αρχαία πόλη στην πόλη-κάστρο της μέσης περιόδου.⁴ Σε ορισμένες από αυτές τις μελέτες προτείνονται ερμηνείες σχετικά με το ζήτημα της «συνέχειας» ή της «διακοπής» της αστικής ζωής από τα μέσα του 7ου έως τα μέσα του 9ου αιώνα και αναζητούνται τα αίτια της βαθιάς αλλαγής ή της παρακμής των πόλεων.⁵ Οι υστεροβυζαντινές πόλεις έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών, ώστε κατά τα τελευταία χρόνια έχουν μελετηθεί ορισμένες πτυχές της διοικητικής, οικονομικής και κοινωνικής τους συγκρότησης κατά την εποχή των Παλαιο-

3. K.-P. Matschke, «Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα (13ος-15ος αιώνας)», *Αγγελική Λαΐου* (γεν. επιμ.) *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. Β', Αθήνα 2006, σ. 561-612.

4. Βλ. κυρίως D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, Μόναχο 1969· Hélène Ahrweiler, «La ville byzantine», Ph. Wolff (εκδ.), *Guide internationale d'histoire urbaine*, τ. 1, Παρίσι 1977, σ. 21-31· η ίδια, «Les ports byzantines (VII-IX siècles)», *La navigazione mediterranea nell'alto medioevo, Spoleto 14-20 aprile 1977*, Spoleto 1978, σ. 259-283· Ch. Bouras, «City and Village: Urban Design and Architecture», *Actes de XVI Congrès International d'Études Byzantines*, I/2, Βιέννη 1982, σ. 611-653· A. Carile, *La città bizantina: aspetti e problemi*, *Rivista di Bizantinistica* 2 (1992), 101-136· P. Charanis, «Ville et village à Byzance aux IV-XII siècles», *Actes du XIIème Congrès International d'Études Byzantines, Ochrade 10-16 Septembre 1961*, τ. 1, Βελιγράδι 1963, σ. 285-291· G. Dagron, «La Città bizantina», P. Rossi (εκδ.), *Modelli di città. Strutture e funzioni politiche*, Τορίνο 1987, σ. 153-174· Helen Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality*, Αθήνα 2006.

5. A. Dunn, «The transition from polis to kastron in the Balkans (III-VII cc.): general and regional perspectives», *Byzantine and Modern Greek Studies* 18 (1994), 60-80· J. Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine: le problème des subsistances*, Ρώμη 1990· G. Ostrogorsky, «Byzantine Cities in the Early Middle Ages», *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959), 47-66 [= ο ίδιος, *Zur byzantinischen Geschichte*, Darmstadt 1973, σ. 99-118]· Zinaida Oudaltsova, «Les villes de l'empire byzantin et des pays de l'Europe occidentale au Moyen Âge», *Βυζαντινά* 13 (1985), 1541-1566· C. Foss, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Variorum Hampshire 1996· W. Brandes, «Byzantine cities in the seventh and eight centuries – Different sources, different histories?», G. Brogiolo – B. Ward-Perkins (εκδ.), *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Λέιντεν – Βοστώνη – Κολωνία 1999, σ. 25-57· J. Haldon, «The Idea of the Town in the Byzantine Empire», *The Idea and Ideal of the Town*, σ. 1-23· E. Concina, *La città bizantina*, Ρώμη – Μπάρι 2003.

λόγων.⁶ Ζητήματα, ωστόσο, αποτύπωσης του ευρύτερου οικιστικού πλέγματος των επαρχιών, της οργάνωσης του χώρου, μέσα από την ίδρυση ή την ενίσχυση οχυρωμένων οικισμών, της σχέσης των οικισμών μεταξύ τους, μέσα από την εξέταση του διοικητικού δικτύου και των μηχανισμών με τους οποίους η κεντρική εξουσία ασκούσε τον έλεγχο των επαρχιών, μένουν ανοικτά προς έρευνα. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση των παραπάνω αναφερθέντων επιμέρους παραμέτρων στο οικιστικό πλέγμα περί την Θεσσαλονίκη, τη Βέροια και τις Σέρρες, από την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 έως την πρώτη κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς το 1387. Η αποτύπωση του δικτύου της επαρχιακής διοίκησης στην περιοχή αυτή, μέσα από τη σκιαγράφηση της διοικητικής εξέλιξης των πόλεων και των οικισμών καθώς και της σχέσης τόσο μεταξύ τους όσο και με την κεντρική εξουσία, είναι βασικά πεδία που εξετάζονται.

6. Βλ. Α. Kazhdan, «La ville et le village à Byzance au XI-XII siècles», *Actes du XIIème Congrès International d'Études Byzantines*, σ. 31-44 [= Hélène Antoniadis-Bibicou (εκδ.), *Féodalisme à Byzance: problèmes du monde de production de l'Empire byzantin*, Παρίσι 1974, σ. 75-89]· Κ.-P. Matschke, «Rolle und Aufgaben der Demarchen in der spätbyzantinischen Hauptstadt. Ein Beitrag zur Geschichte der Stadt und der städtischen Bevölkerung in Byzanz», *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus* 1 (1977), 211-231 [= ο ίδιος, *Das spätbyzantinische Konstantinopel: alte und neue Beiträge zur Stadtgeschichte zwischen 1261 und 1453*, Αμβούργο 2008, σ. 153-177]· Vera Hrochová, «Some Specific Features of Byzantine Cities in the 13th till 15th Centuries», *Byzantinoslavica* 55 (1994), 347-359· Α. Bryer, «The Structure of the Late Byzantine Town: Dioikismos and Mesoi», Α. Bryer – Η. Lowry (εκδ.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Μπέρμινγχαμ - Ουάσινγκτον 1986, σ. 263-280· Ελισάβετ Ζαχαριάδου, «Εφήμερες απόπειρες για αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον ΙΔ' και τον ΙΕ' αιώνα», *Αριάδνη* 5 (1989), 345-351· Ν. Οικονομίδης, «Pour une typologie des villes 'séparées' sous les Paléologues», W. Seibt (εκδ.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, Βιέννη 1996, σ. 169-175· Χαρ. Μπούρας, «Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. Β', σ. 193-230· Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας)*. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Ρέθυμνο 2012· η ίδια, *Οι αόρατες βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος-15ος αιώνας)*, Αθήνα 2013· Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, *Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις. Παράδοση και εξέλιξη (13ος-15ος αι.)*, [ΚΕΜΝΕ/Ακαδημία Αθηνών], Αθήνα 2015· Αναστασία Κοντογιαννοπούλου (επιμ.), *Πόλεις και εξουσία στο Βυζάντιο κατά την εποχή των Παλαιολόγων (1261-1453)*, [ΚΕΜΝΕ/Ακαδημία Αθηνών], Αθήνα 2018. – Κατά τα τελευταία χρόνια οι θεωρίες της κεντρικότητας, της ανάλυσης των δικτύων και της οικονομικής πολυπλοκότητας, χρησιμοποιήθηκαν ως θεωρητικά εργαλεία για την ανασυγκρότηση της οικονομικής ιεραρχίας των πόλεων κατά τους τελευταίους αιώνες του Μεσαίωνα· βλ. Katerina Ragkou, «The Economic Centrality of Urban Centers in the Medieval Peloponnese: Late 11th – Mid-14th Centuries», *Land* 153/7 (2018), 1-23.

Η Μακεδονία απαντά ως σαφώς προσδιορισμένη γεωγραφική ενότητα από τα αρχαία ήδη χρόνια.⁷ Τα γεωγραφικά της όρια τοποθετούνται στα βόρεια στις οροσειρές Βαρνούντα και Ορβήλου, στα δυτικά στην οροσειρά της Πίνδου, στα νότια στο όρος Όλυμπος και ανατολικά στον ποταμό Νέστο.⁸ Η Μακεδονία, ως διοικητική περιφέρεια του Βυζαντίου, μετασχηματίστηκε στο πέρασμα των χρόνων. Στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο ανήκε στο Ιλλυρικό και περιλάμβανε δύο μέρη: τη Μακεδονία Α, με πρωτεύουσα τη Θεσσαλονίκη και περίπου τριάντα πόλεις, και τη Μακεδονία Β, με πρωτεύουσα τους Στοβούς και άλλες επτά πόλεις, κυρίως στην περιοχή της Πελαγονίας.⁹ Η διοικητική ανασυγκρότηση των επαρχιών με το σύστημα των θεμάτων οδήγησε περί τα τέλη του 8ου με αρχές του 9ου αιώνα στον σχηματισμό του θέματος της Μακεδονίας.¹⁰ Έως την κατάλυση του Βυζαντίου από τους Δυτικούς Σταυροφόρους το 1204, στη Μακεδονία, εκτός από τα θέματα, απαντούν μικρότερες διοικητικές διαιρέσεις με διάφορες ονομασίες, όπως *έπισκέψεις, κατεπανίκια, χαρτουλαράτα*.¹¹ Η περιοχή της Μακεδονίας υπήρξε κατά την εποχή των Παλαιολόγων πεδίο σφοδρών πολεμικών συρράξεων με γειτονικές δυνάμεις, που οδήγησαν στη σταδιακή απώλεια σημαντικών πόλεων και οικισμών. Επιπλέον, οι πόλεις της Μακεδονίας βρέθηκαν στη δίνη των εμφύλιων διαμαχών του 14ου αιώνα, εκκλησιαστικών εριδών και έντονου πολιτικού ανταγωνισμού, που οδήγησαν στη διαμόρφωση νέων διοικητικών σχημάτων στην περιοχή. Το δίκτυο των πόλεων και των οικισμών που αποτελούν αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η Θεσσαλονίκη και οι πόλεις και οικισμοί που προστάτευαν «δίκην κύκλου»,

7. M. V. Hatzopoulos, «Les limites de la Macédoine antique», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 70 (1995), 164-177 (στα ελληνικά με γαλλ. μτφρ.).

8. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Παρίσι 1945, σ. 75· P. Soustal (εκδ.), *Makedonien, südlicher Teil*, τ. 1, [Tabula Imperii Byzantini 11], Βιέννη 2022, σ. 105-110.

9. *Le Synekdēmos d'Hiérōklēs et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Texte, introduction, commentaire et cartes par E. Honigmann, Βρυξέλλες 1939, σ. 638-641, σσ. 14-16. Πβ. J. Koder, «Macedonians and Macedonia in Byzantine Spatial Thinking», *Byzantine Macedonia. Identity, image and history. Papers from the Melbourne Conference July 1995*, επιμ. J. Burke – R. Scott, Μελβούρνη 2000, σ. 15.

10. *Theophanis Chronographia*, εκδ. Carolus de Boor, τ. 1, Λιψία 1883, σ. 501. Πβ. Koder, «Macedonians and Macedonia in Byzantine Spatial Thinking», σ. 17· Alkmene Stavridou-Zafra, «The development of the theme organization in Macedonia», *Byzantine Macedonia. Identity, image and history*, σ. 128-138.

11. Διον. Ζακυθινός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινῷ κράτει», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 21 (1951), 179-209· 22 (1952), 159-182· 25 (1955), 127-157.

κατά την έκφραση του Μανουήλ Β΄, την πρώτη πόλη της Μακεδονίας και βρέθηκαν στο επίκεντρο των εξελίξεων.¹² Πρόκειται για τις πόλεις Βέροια και Σέρρες, καθώς και τους μικρότερους οικισμούς Ρεντίνα, Χρυσούπολη, Γυναικόκαστρο και Ζίχνα, που θα εξεταστούν ως αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις μελέτης μεταξύ των μικρών οχυρωμένων οικισμών. Παρόλο που η Θεσσαλονίκη υπήρξε το διοικητικό κέντρο μιας ευρύτερης γεωγραφικής περιφέρειας η οποία στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων εκτεινόταν από το Βεράτι στα δυτικά μέχρι τον ποταμό Νέστο στα ανατολικά, εστιάζουμε σε αυτές τις κοντινές πόλεις και οικισμούς, που συνέδεσαν την πορεία τους με εκείνη της Θεσσαλονίκης.

Από τους υστεροβυζαντινούς χρόνους δεν έχει σωθεί εγχειρίδιο που να αποτυπώνει την επαρχιακή διοίκηση και τη θέση των πόλεων σε αυτή.¹³ Η έρευνα βασιζέται στις γραπτές πηγές και στα αρχαιολογικά δεδομένα. Εκτός από τους ιστορικούς και χρονογράφους της εποχής,¹⁴ το αρχαιολογικό υλικό των μονών του Αγίου Όρους¹⁵ αλλά και άλλων μονών¹⁶ παρέχει πλήθος πληροφοριών σχετικά με τη διοικητική, κοινωνική και οικονομική οργάνωση της Μακεδονίας κατά την εποχή των Παλαιολόγων. Πολύτιμες πληροφορίες επίσης παρέχουν επίσημα έγγραφα, κρατικά και εκκλησιαστικά, η αλληλογραφία της εποχής,¹⁷ φιλολογικές πηγές¹⁸ και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που βρίσκονται διάσπαρτα στη γη της Μακεδονίας.

12. Β. Λαούρδας, «Ο 'συμβουλευτικός προς Θεσσαλονικείς' του Μανουήλ Παλαιολόγου», *Μακεδονικά* 3 (1953-1955), 295 και 304.

13. Τέτοιο εγχειρίδιο για τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους ήταν ο Συνέκδημος του Ιεροκλέους (βλ. παραπάνω, σημ. 9). Ανάλογο εγχειρίδιο ήταν το *De thematibus* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου· βλ. *Costantino Porfirogenito De Thematibus*, εκδ. A. Pertusi, [Studi e Testi 160], Πόλη του Βατικανού 1952· J. Haldon, *The De Thematibus ('on the themes') of Constantine VII Porphyrogenitus*, Λίβερπουλ 2021.

14. Για τους ιστορικούς της εποχής βλ. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. 1, Μόναχο 1978· Ap. Karpozilos, «Writing the History of Decline», *Sofia Kotzabassi* (εκδ.), *A Companion to the Intellectual Life of the Palaeologan Period*, Λέιντεν – Βοστώνη 2023, σ. 133-171· Απ. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. Δ΄: *13ος-15ος αι.*, Αθήνα 2015.

15. *Lire les Archives de l'Athos. Actes du colloque réuni à Athènes du 18 au 20 novembre 2015 à l'occasion des 70 ans de la collection refondée par Paul Lemerle*, επιμ. O. Delouis – K. Smyrlis, *Travaux et mémoires* 23/2 (2019).

16. A. Guillou, *Les archives de saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménécée*, Παρίσι 1955 (στο εξής Guillou, *Prodrome*)· Lisa Bénou, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrôme Serrès XIIIe-XVe siècles A*, Παρίσι 1998 (στο εξής Bénou, *Prodrome*).

17. A. Riehle (εκδ.), *A Companion to Byzantine Epistolography*, Λέιντεν – Βοστώνη 2020.

18. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. 2, Μόναχο 1978.

Η οργάνωση του χώρου

Όταν το 1261 ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος ανασυγκρότησε το βυζαντινό κράτος με κέντρο την Κωνσταντινούπολη, το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας βρέθηκε στην κυριαρχία του. Οι ιδιαίτερες συνθήκες που διαμορφώθηκαν στα Βαλκάνια με τον σχηματισμό μικρών ηγεμονιών που δεν διέθεταν επαρκείς πόρους και ανθρώπινο δυναμικό, για να προστατεύσουν την επικράτειά τους, κατέστησαν αναγκαία την ενίσχυση των στατικών αμυντικών συστημάτων.¹⁹ Σε αυτό το πλαίσιο οι πρώτοι Παλαιολόγοι ανέλαβαν την ενίσχυση των οχυρώσεων στη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια.²⁰ Στην περιοχή της Μακεδονίας η ενίσχυση των οχυρώσεων και η ίδρυση νέων οχυρωμένων οικισμών στόχευε, εκτός από τον έλεγχο της συνοριογραμμής και των περασμάτων, στην προστασία της οικονομικής ενδοχώρας των πόλεων και της απρόσκοπτης λειτουργίας της οικονομικής δραστηριότητας. Στο ιδεολογικό επίπεδο, η ανοικοδομητική πολιτική επιβεβαίωνε την κυριαρχία και τον έλεγχο μιας περιοχής και προβλήθηκε ως έκφραση της φιλοτιμίας και της γενναιοδωρίας των αυτοκρατόρων.²¹ Σε πολιτικό επίπεδο, η ανάληψη πρωτοβουλιών στο πεδίο της οχυρωτικής αντανάκλουσε το γενικότερο πολιτικό πρόγραμμα που επιδίωκε να εφαρμόσει κάθε αυτοκράτορας. Σύμφωνα με

19. S. Ćurčić, «Architecture in the Age of Insecurity. An Introduction to Secular Architecture in the Balkans», S. Ćurčić – Evangelia Hadjityrphonos (εκδ.), *Secular Medieval Architecture in the Balkans, 1300-1500, and its Preservation*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 19-51· S. Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium 1204-1453*, Λέιντεν – Βοστώνη 2011, σ. 157.

20. *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, [τ. 1-2, εκδ. L. Schopen, Βόννη 1829, τ. 3, εκδ. I. Bekker, Βόννη 1834], εδw τ. 1, σ. 484 (στο εξής Νικηφόρος Γρηγοράς), όπου αναφέρεται στα φρούρια που εκ βάθρων ανήγειρε ή ανοικοδόμησε στη συνοριογραμμή του Αίμου ο Ανδρόνικος Β΄ διά του τότε διοικητή της Θράκης, πρωτοστράτορα Μιχαήλ Δούκα Γλαβά Ταρχανειώτη (*Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* [στο εξής *PLP*] 27504)· Theodorus Metochites, *Orationes*, εκδ. I. Polemis – Eleni Kaltsogianni, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana 2031], Βερολίνο – Βοστώνη 2019, σ. 279-282. Πβ. C. Foss – D. Winfield, *Byzantine Fortifications. An Introduction*, [University of South Africa], Πραιτώρια 1986. Για τα οχυρωματικά έργα της μέσης βυζαντινής περιόδου βλ. Ν. Μπακιρτζής – Φ. Ωραιόπουλος, *Δοκίμιο για την οχυρωτική στο Βυζάντιο. Ο βορειοαλλαδικός χώρος 4ος-15ος αι.*, Θεσσαλονίκη 2001· Ν. Kontogiannis – M. Heslop, «The Defenses of Middle Byzantium in Greece (7th-12th Centuries). The Flight to Safety in Town, Countryside, and Islands», *Byzantine Greece: Microcosm of Empire? Papers from the Forty-Sixth Spring Symposium of Byzantine Studies*, επιμ. A. Dunn, Λονδίνο – Ν. Υόρκη 2023, σ. 182-206.

21. Theodorus Metochites, *Orationes*, σ. 161· *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, [τ. 1-3, εκδ. L. Schopen, Βόννη 1828-1832], εδw τ. 1, σ. 542 (στο εξής Ιωάννης Καντακουζηνός).

μια νέα ερμηνεία της πολιτικής των πρώτων Παλαιολόγων που προτείνει ο Α. Σωτηρίου, ο Ανδρόνικος Β΄, υποκινούμενος από το περιβάλλον του, το οποίο αποτελούσαν διοικητικοί λειτουργοί που διακρίνονταν για τη λογισσύνη τους και αντλούσαν την οικονομική και κοινωνική τους δύναμη από την ενοικίαση των φόρων και την πώληση αξιωμάτων, ανέλαβε μια σειρά μεταρρυθμίσεων που στόχευαν στην αποδυνάμωση των γηγενών στρατιωτικών δυνάμεων και την ενίσχυση των μισθοφορικών στρατευμάτων. Η πολιτική αυτή οδήγησε σταδιακά σε ρήξη τα μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης, που αποτελούνταν από την έγγεια αριστοκρατία και υποστήριζαν την ανάγκη ενδυνάμωσης των βυζαντινών στρατιωτικών δυνάμεων, με τα μέλη της ανερχόμενης μικρής αριστοκρατίας, η οποία μέσα από την αυστηρή φορολογία επιδίωκε την αντικατάσταση του γηγενούς στρατού από μισθοφορικό. Οι πρώτοι συσπειρώθηκαν γύρω από τον Μιχαήλ Θ΄, ενώ αργότερα γύρω από τον Ανδρόνικο Γ΄ και ικανούς στρατιωτικούς, όπως τον Αλέξιο Φιλανθρωπινό και τον Ιωάννη Ταρχανειώτη, έχοντας την υποστήριξη και του πατριάρχη Αθανασίου Α΄. Οι δεύτεροι ήταν πρόσωπα του περιβάλλοντος του Ανδρονίκου Β΄, όπως ο Νικηφόρος Χούμνος, ο Θεόδωρος Μετοχίτης και άλλοι.²²

Η παραπάνω πολιτική γραμμή των αυτοκρατόρων αντανακλάται στο οχυρωματικό τους πρόγραμμα. Η οχυρωματική δραστηριότητα του Ανδρονίκου Β΄ στην περιοχή της Μακεδονίας μπορεί να χαρακτηριστεί ευκαιριακή, καθώς στόχευε στην κάλυψη άμεσων αμυντικών αναγκών²³ και δεν ήταν μέρος ενός ευρύτερου οχυρωματικού σχεδιασμού. Τέτοια ήταν η περίπτωση οικοδόμησης του διατειχίσματος που ενωνόταν με τον περίβολο του τείχους της Χριστούπολης, ώστε να ελέγχει το πέρασμα από τη Θράκη στη Μακεδονία, και το αντίθετο. Το έργο αυτό υλοποιήθηκε, για να αντιμετωπιστεί ο κίνδυνος των καταλανικών μισθοφορικών στρατευμάτων, που διενεργούσαν επιθέσεις στα εδάφη της Θράκης και της Μακεδονίας μετά τη δολοφονία του αρχηγού τους Ρογήρου de Flor το 1305.²⁴ Παρόλο που δεν αποτυπώνεται

22. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης εντάσσεται και η εμφύλια διαμάχη των δύο Ανδρονίκων. Για την ερμηνεία αυτή βλ. αναλυτικά Α. Σωτηρίου, *Η βυζαντινή μικρή αριστοκρατία (1204-1328)*, αδημ. διδακτ. διατριβή, Ρέθυμνο 2023, σ. 236-275, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση αντιτύπου.

23. Είναι χαρακτηριστικό ότι η απαίτηση της καστροκτισίας, που στόχευε στην ανέγερση ή ανοικοδόμηση των οχυρώσεων, μόνο περιστασιακά απαιτήθηκε από τον Ανδρόνικο Β΄ Guillou, *Prodrome*, αρ. 8 (1318)· πβ. Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328)*. Διοίκηση – Οικονομία, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36], Θεσσαλονίκη 2004, σ. 237.

24. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 246. Βλ. και Γ. Μπακαλάκης, «Το παρά την Χρι-

στις πηγές, είναι πολύ πιθανό οι πρωτοβουλίες για την ενίσχυση των οχυρώσεων στην περιοχή της Μακεδονίας να προέρχονταν από το περιβάλλον του Μιχαήλ Θ', που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι η πληροφορία που διαθέτουμε για ενίσχυση των τειχών της Θεσσαλονίκης προέρχεται από το 1315/16, όταν στην πόλη διέμενε ο γιος του αυτοκράτορα Μιχαήλ Θ', που ήταν υπέρμαχος της στρατιωτικής ενίσχυσης του Βυζαντίου.²⁵ Παρομοίως, η ενίσχυση των τειχών των Σερρών, πόλη που κατά τη διάρκεια του εμφυλίου των δύο Ανδρονίκων χαρακτηρίζεται ως πόλις ὄχυρά, θα πρέπει ενδεχομένως να αποδοθεί στους διοικητές της, που έδειχναν την προτίμησή τους στον νέο Ανδρόνικο, όπως ο μέγας χαρτουλάριος Ανδρόνικος Καντακουζηνός, ο οποίος, αν και πιστός στον Ανδρόνικο Β', αρνήθηκε να αποκηρύξει τον νεαρό Ανδρόνικο στον όρκο πίστης προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' το 1320, λίγο πριν από το ξέσπασμα του εμφυλίου.²⁶

Ιδιαίτερη οχυρωματική δραστηριότητα επέδειξε ο Ανδρόνικος Γ', στο πλαίσιο της αμυντικής ανόρθωσης του Βυζαντίου, ο οποίος, προς αντιμετώπιση του κίνδυνου των Σέρβων, ενίσχυσε τις οχυρώσεις των πόλεων της Μακεδονίας και οικοδόμησε νέους οχυρωμένους οικισμούς σε στρατηγικά σημεία.²⁷ Στο πλαίσιο της δραστηριότητας αυτής, ο Ανδρόνικος Γ' ίδρυσε το Γυναικόκαστρο, πιθανόν μετά τη σερβική εισβολή κατά το 1334.²⁸ η θέ-

στούπολιν τείχισμα», *Ελληνικά* 10 (1938), 307-318· Κ. Τσουρής, «Διατειχίσματα στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη (4ος-14ος αιώνας). Νεότερες έρευνες», *Βυζαντινά* 38 (2022), 41-90, σ. 46-54. Για τον Ρογήρο de Flor βλ. *PLP*24386.

25. J. Spieser, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique», *Travaux et mémoires* 5 (1973), 170: «ἀνεκτίσθη ἐκ βάθρων τότε τοῦ τείχους διὰ συνδρομῆς καὶ συνεργίας τοῦ πανσεβάστου λογοθέτου τοῦ στρατιωτικοῦ τοῦ Ἰαλέου κεφαλαττιεύοντος ἐν τῇδε τῇ πόλει Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἰδ' ἰνδικτιῶνος τοῦ ρωκδ' ἔτους».

26. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 262. Για τη στάση του Ανδρονίκου Καντακουζηνού υπέρ του Ανδρονίκου Γ' βλ. D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460*, Ουάσινγκτον 1968, σ. 152-153.

27. Στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Γ' μέλη της αριστοκρατίας είχαν τη δυνατότητα με την έγκριση του αυτοκράτορα να χτίσουν οχυρωμένους οικισμούς και να φροντίσουν για την άμυνά τους· Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium*, σ. 161.

28. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, σ. 136. Πβ. Αναστασία Τούρτα, «Ανασκαφή φρουρίου Γυναικοκάστρου», *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη [ΑΕΜΘ]* 4 (1990 [Θεσσαλονίκη 1993]), 343-344· Κ. Moustakas, «Les registres ottomans les plus anciens comme source pour l'histoire byzantine tardive: Les cas des villages de la région de Gynaikokastron (Avret Hisar, Macédoine septentrionale)», J. Lefort – Cecile Morrisson – J.-P. Sodini (εκδ.), *Les Villages dans l'Empire byzantin (IVe-XVe siècle)*, [Réalités byzantines 11], Παρίσι 2005, σ. 325.

ση του ήταν σημαντική για την άμυνα και προστασία της Θεσσαλονίκης και της περιοχής της, καθώς έλεγχε την πεδιάδα του Αξιού και τις διαβάσεις προς τη Δυτική Μακεδονία.²⁹ Αμυντικό χαρακτήρα είχε και η ανακαίνιση και ενίσχυση των οχυρώσεων του Σιδηροκάστρου από τον ίδιο αυτοκράτορα. Η θέση του Σιδηροκάστρου, στη νότια έξοδο των στενωπών του Μπέλες, επέτρεπε τον έλεγχο των διαβάσεων από τον βορρά προς την πεδιάδα των Σερρών και την αντιμετώπιση των σερβικών επιθέσεων.³⁰ Την ίδια εποχή τοποθετείται η ανέγερση του κάστρου της Ζίχνας³¹ και η ανοικοδόμηση της Ανακτορούπολης³² και της Χρυσούπολης,³³ οι οποίες ανήκαν στην κατηγορία των παραθαλάσσιων οχυρωμένων πόλεων, που εξασφάλιζαν στους οικισμούς της περιφέρειάς τους τη θαλάσσια επικοινωνία.³⁴ Επίσης, στον Ανδρόνικο Γ΄ αποδίδονται επισκευές του τείχους της Θεσσαλονίκης³⁵ και της

29. Τούρτα, «Ανασκαφή φρουρίου Γυναικοκάστρου», 344.

30. Ν. Μουτσόπουλος, «Ηράκλεια Σιντική», *Φίλια Έπη εις Γ. Ε. Μυλωνάν*, τ. Δ΄, Αθήνα 1990, σ. 176.

31. Το κάστρο της Ζίχνας βρίσκεται σε απόσταση περίπου 6 χλμ. από την κωμόπολη Νέα Ζίχνη, σε ύψωμα μπροστά από το Μενοίκιο όρος. Στο εσωτερικό του κάστρου σώζονται τα ερείπια μιας βυζαντινής εκκλησίας· βλ. Ν. Μουτσόπουλος, «Το βυζαντινό κάστρο της Ζίχνας. Συμβολή στη μελέτη ενός βυζαντινού οχυρού οικισμού στην περιοχή του Στρυμόνα», *Επιστ. Επετ. Πολυτεχνικής Σχ. ΑΠΘ* 10 (1983-1985), 161-338· Κ. Τσουρής, «Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα. Διορθώσεις-Προσθήκες-Παρατηρήσεις στην οχύρωση και ύδρευση», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 53/Α΄: *Μελέτες*, (1998), 438· Σαπφώ Τάνου, «Τυπολογία βυζαντινών πύργων σε οχυρωματικούς περιβόλους του βορειοελλαδικού χώρου: μια πρώτη προσέγγιση», Ι. Βαραλής – Φλώρα Καραγιάννη (επιμ.), *Κτίτωρ. Αφιέρωμα στον δάσκαλο Γεώργιο Βελένη*, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 340.

32. Η Ανακτορούπολη έχει ταυτιστεί με τα ερείπια οχύρωσης που βρίσκονται σε χαμηλό λόφο, στον λαμό της χερσονήσου του Βρασίδα, κοντά στη σημερινή Νέα Πέραμο. Στο ψηλότερο σημείο του λόφου δεσπόζει ο κεντρικός πύργος, ενώ δίπλα του αποκαλύφθηκε μονόχωρο ναύδριο, που πιθανότατα αποτελούσε τον επισκοπικό ναό της πόλης· βλ. Ν. Ζήκος, «Ανακτορόπολη. Καινούριες ιστορικές πληροφορίες και αρχαιολογικά δεδομένα», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών: Η Καβάλα και τα Βαλκάνια. Η Καβάλα και το Αιγαίο, Καβάλα, 15-18 Σεπτεμβρίου 2005*, τ. Γ΄, Καβάλα 2009, σ. 19-40· *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 44/ Β2 (1989), 385-386.

33. Ο οχυρωμένος οικισμός της Χρυσούπολης βρίσκεται σε χαμηλή τοποθεσία, ανάμεσα στις εκβολές του ποταμού Στρυμόνα και τη θάλασσα. Το κάστρο τοποθετείται χρονολογικά στον 14ο αιώνα και αποδίδεται στον Ανδρόνικο Γ΄ Τσουρής, «Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα», 447.

34. Ζήκος, «Ανακτορόπολη», σ. 19-40· Τσουρής, «Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα», 447-448.

35. Για το μονόγραμμα του Ανδρόνικου Γ΄ στα τείχη της Θεσσαλονίκης βλ. Ch. Bakirtzis, «The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessalonike», *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2003), 41.

ακρόπολης της Έδεσσας.³⁶ Μικρές επεμβάσεις στα τείχη της Θεσσαλονίκης πραγματοποίησε η Άννα της Σαβοΐας κατά τη διαμονή της στην πόλη³⁷ και λίγο αργότερα ο Μανουήλ Παλαιολόγος κατά την πρώτη περίοδο της διοίκησης από τον ίδιο ως επικεφαλής μεταξύ 1368 και 1373.³⁸

Το δίκτυο προστασίας της ενδοχώρας της Θεσσαλονίκης συμπλήρωναν οχυρωμένοι οικισμοί, όπως η Ρεντίνα, τα τείχη της οποίας επισκευάστηκαν στα χρόνια των Παλαιολόγων.³⁹ Το δίκτυο αυτό ενισχύθηκε με πύργους, που χρησιμοποιούνταν ως αποθηκευτικοί χώροι εργαλείων και αγροτικών προϊόντων, λειτουργούσαν ως καταφύγιο για τους κατοίκους των γύρω περιοχών σε περίπτωση επίθεσης, ενώ επιπλέον αποτελούσαν μέρος ενός ευρύτερου δικτύου προστασίας των μεγάλων ιδιοκτησιών.⁴⁰

Το δίκτυο των πόλεων της Μακεδονίας, όπως διαμορφώθηκε με την ανοικοδομητική πολιτική των Παλαιολόγων, αποτελούνταν από εκείνες που είχαν συνεχή κατοίκηση από τα αρχαία χρόνια, όπως η Θεσσαλονίκη, η Βέροια, η Έδεσσα, οι Σέρρες, η Χριστούπολη, επίσης, από οικισμούς που διαδέχτηκαν παλαιότερους, κτίστηκαν ωστόσο από την αρχή σε νέες γειτονικές θέσεις, όπως η Ανακτορούπολη, ακόμη, από οχυρωμένους οικισμούς της μεσοβυζαντινής περιόδου, όπως η Καστοριά, τα Σέρβια και η Ρεντίνα, καθώς από οικισμούς που ιδρύθηκαν σε στρατηγικά σημεία, όπως το Γυναικόκαστρο, και, τέλος, από άλλους που ανακαινίστηκαν και ενισχύθηκαν, όπως το Σιδηρόκαστρο, η Χρυσούπολη και η Ζίχνα.⁴¹ Εκτός από αυτούς τους οχυρωμένους οικισμούς, στην κοιλάδα του Γαλλικού ποταμού, στον δρόμο

36. Μελίνα Παϊσίδου, «Πέλλα. Βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί χρόνοι», *Πέλλα. Μια διαδρομή στην ιστορία, τον πολιτισμό και το φυσικό περιβάλλον του νομού*, επιμ. Ελένη Μπεχράκη, Πέλλα 2000, σ. 70.

37. Spieser, «Inventaires», αρ. 28 (1356): «ἀνηγέρθη ἡ παροῦσα πύλη ὀρισμῶ τῆς κραταιᾶς καὶ ἀγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης κυρᾶς Ἄννης τῆς Παλαιολογίνης, ὑπηρετήσαντος καστροφύλακος Ἰωάννου Χαμαετοῦ τοῦ κοιαιστορος τῶ ,ζωξδ' ἔτει ἰνδικτιῶνι θ'».

38. Spieser, «Inventaires», αρ. 29 (1369-1373): «σθένι Μανουήλ τοῦ κρατίστου δεσπότητος ἤγειρε τόνδε πύργον αὐτῶ τειχίῳ Γεώργιος δοῦξ Ἀπόκαυκος ἐκ βάθρων σθένι Μανουήλ τοῦ κρατίστου».

39. Ν. Μουτσόπουλος, *Άγνωστα βυζαντινά κάστρα της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 29.

40. Φωτεινή Κονδύλη, «Ενάντια στην κρίση. Ο ρόλος των αγιορείτικων μετοχίων στο ύστερο Βυζάντιο», *Η εξοκτίωση του Αγίου Όρους στον Ορθόδοξο κόσμο: τα μετόχια*, Πρακτικά συνεδρίου Θεσσαλονίκη 21-23 Νοεμβρίου 2014, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 66.

41. Κ. Τσουρής, *Η οχύρωση του Διδυμοτείχου*, Καβάλα 2015, σ. 116-122.

που οδηγούσε προς την περιοχή του Μοράβα και τη Σερβία, βρίσκονταν τα φρούρια Αετός, Μελάνθιον, Κολχίς, Πλαγιά και Σεβαστόν.⁴²

Οι πόλεις και οι οικισμοί διέφεραν ως προς το μέγεθος, το οποίο οριζόταν από την περίμετρο των τειχών τους. Είναι προφανές ότι ο κατοικημένος χώρος δεν κάλυπτε όλη την έκταση που προστάτευαν τα τείχη του, τα οποία καλούνταν να δεχτούν και να προστατεύσουν αγροτικούς πληθυσμούς της γύρω υπαίθρου κατά τις συχνές εχθρικές επιθέσεις. Η μεγαλύτερη πόλη της Μακεδονίας ήταν με διαφορά η Θεσσαλονίκη: προστατευμένη με ισχυρά τείχη, τα οποία κάλυπταν μια έκταση περίπου 260 εκταρίων, διαιρούνταν στην κάτω πόλη, που γειτνιάζε με τη θάλασσα και το λιμάνι, καθώς και την άνω πόλη, που ήταν χτισμένη στην πλαγιά.⁴³ Στη βόρεια άκρη της άνω πόλης βρισκόταν η τειχιωμένη ακρόπολη, όπου διέμενε η φρουρά και η οποία λειτουργούσε ως καταφύγιο των αρχών της πόλης σε περιόδους αναταραχής.⁴⁴

Μετά τη Θεσσαλονίκη ακολουθούσαν σε μέγεθος η Βέροια και οι Σέρρες. Η πόλη της Βέροιας στις παρυφές της Δυτικής Μακεδονίας και εκείνη των Σερρών στην Ανατολική Μακεδονία ενίσχυαν τη θέση της Θεσσαλονίκης, ενώ ακολούθησαν άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο την τύχη της.⁴⁵ Η Βέροια διέθετε ισχυρή οχύρωση, με περίμετρο των τειχών της κατά υπολογισμούς στα 2.500 μέτρα.⁴⁶ Το τείχος της πόλης των Σερρών περιέκλειε έκταση 250 περίπου στρεμμάτων, ενώ η ακρόπολη βρισκόταν στο ψηλότερο σημείο του λόφου.⁴⁷

42. Σωτ. Κίσσας – Ξανθή Σαββοπούλου, «Το μεσαιωνικό κάστρο του Μελανθίου Κιλκίς», *Ιστορικογεωγραφικά* 1 (1986), 203-204 και 251-253· Bakirtzis, «The Urban Continuity», 36.

43. Bakirtzis, «The Urban Continuity», 40, 42· Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης. Από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 165.

44. Bakirtzis, «The Urban Continuity», 43-47.

45. Θαν. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.)*. Ιστορική και αρχαιολογική σπουδή των μνημείων της πόλης, Αθήνα 1994, σ. 37.

46. Η οχύρωση της πόλης ενισχύθηκε κατά την κατάκτησή της τον 14ο αιώνα από τον Στέφανο Δουσάν, ο οποίος έκτισε δύο ακροπόλεις. Μια στο βόρειο μέρος, που ήταν ανεξάρτητη, και μια στο νότιο μέρος της πόλης, που έμοιαζε σαν πόλη μέσα στην πόλη· Α. Πέτκος, «Τα τείχη της Βέροιας (προανασκαφική επισκόπηση)», *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1997, 263-276· Δέσποινα Ευγενίδου, *Κάστρα Μακεδονίας και Θράκης. Βυζαντινή καστροκτισία*, Αθήνα 1997, σ. 130. Ο Παπαζώτος (*Η Βέροια και οι ναοί της*, σ. 69) υπολογίζει σε 3.500 μ. την περίμετρο των τειχών της Βέροιας. Σύμφωνα με τον Τσουρή (*Η οχύρωση του Διδυμοτείχου*, σ. 127), το αρχαίο τείχος της Βέροιας περιέκλειε έκταση περίπου 540 στρεμμάτων.

47. Π. Παπαγεωργίου, *Αι Σέρρες και τα προάστεια, τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 17-18.

Μικρότερης έκτασης οχυρωμένοι οικισμοί ήταν η Χριστούπολη,⁴⁸ η Ζίχνα,⁴⁹ η Έδεσσα,⁵⁰ τα Σέρβια,⁵¹ η Χρυσούπολη,⁵² το Γυναικόκαστρο,⁵³ το Σιδηρόκαστρο,⁵⁴ η Ρεντίνα,⁵⁵ η Ιερισσός⁵⁶ και η Ανακτορούπολη,⁵⁷ που περιέκλειαν στα τείχη τους από 25 έως 130 στρέμματα.

48. Ο οχυρωματικός της περιβόλος περιέκλειε έκταση 124 στρεμμάτων· Γ. Μπακαλάκης, «Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 60 (1936), 1-48· Φλώρα Καραγιάννη, *Οι βυζαντινοί οικισμοί στη Μακεδονία μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 138.

49. Ο οχυρωματικός περιβόλος περικλείει έκταση 57-78 στρεμμάτων· Τσουρής, *Η οχύρωση του Διδυμοτείχου*, σ. 130.

50. Η πόλη περιβάλλεται από οχυρωματικό περίβολο μήκους 1.200-1.300 μέτρων. Στο ανώτερο τμήμα της, η ακρόπολη καταλαμβάνει έκταση 35 περίπου στρεμμάτων· Α. Χρυσοστόμου, «Το τείχος της Έδεσσας», *ΑΕΜΘ* 1 (1987), 163. Η Έδεσσα στις πηγές απαντά ως «πόλισμα» (Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 273, 276), «πολίχνη» (στο ίδιο, τ. 2, σ. 301), «πόλις» (στο ίδιο, τ. 2, σ. 239, τ. 3, σ. 129), «κάστρο» (*Actes de Vatopeði*, I: *Des Origines à 1329*, εκδ. J. Bompaire, J. Lefort, Vassiliki Kravari, Chr. Giros, K. Smyrlis, R. Estangüi Gómez, [Archives de l'Athos 21], Παρίσι 2001, αρ. 68 [1329]).

51. Η ακρόπολη περικλείει έκταση 2,5 στρεμμάτων, το διάμεσο τείχος έκταση 20 στρεμμάτων, ενώ η κάτω πόλη έχει έκταση περίπου 75 στρεμμάτων· Ευγενίδου, *Κάστρα Μακεδονίας και Θράκης*, σ. 144.

52. Περικλείεται από δύο περιβόλους, οι οποίοι περιβάλλουν εκτάσεις 25 και 65 στρεμμάτων αντίστοιχα, σχηματίζοντας μια ακρόπολη στο κέντρο· Τσουρής, «Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα», 447.

53. Το τείχος του κάστρου περικλείει έκταση 25 περίπου στρεμμάτων και φτάνει σε μήκος τα 614 μέτρα. Στα ΒΑ του κάστρου βρίσκεται η ακρόπολη, η οποία καλύπτει έκταση δύο περίπου στρεμμάτων και επιστέφεται με πύργο «μεγέθει τε μέγιστον και καρτερώτατον άντισχειν πρὸς πολεμίων μηχανάς» (Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 542)· Τούρτα, «Ανασκαφή φρουρίου Γυναικόκαστρου», 345-346· Αθηνά Τοκμακίδου – Β. Ξανθός, «Το φρούριο του Γυναικόκαστρου. Εργασίες 2007-2008», *ΑΕΜΘ* 22 (2008), 480-481.

54. Ο οχυρωματικός περιβόλος περιέκλειε έκταση 28 στρεμμάτων· Τσουρής, *Η οχύρωση του Διδυμοτείχου*, σ. 130.

55. Ο οικισμός περικλείεται από τείχος έκτασης περίπου 12-15 στρεμμ., ενώ δική της οχύρωση έχει η ακρόπολη· Τσουρής, *Η οχύρωση του Διδυμοτείχου*, σ. 131.

56. Για το κάστρο της Ιερισσού βλ. Aikaterini Tsanana, «Middle Byzantine Hierissos. Archaeological Research at the Entrance to Mount Athos», *Byzantine Greece: Microcosm of Empire? Papers from the Forty-Sixth Spring Symposium of Byzantine Studies*, επιμ. Α. Dunn, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2023, σ. 215-224.

57. Η Ανακτορούπολη διέθετε οχυρωματικό περίβολο μήκους 540 μ., που οριοθετούσε έκταση 15 στρεμμάτων· Ζήκος, «Ανακτορούπολη», σ. 19-40.

Διοίκηση

Η οργάνωση της επαρχιακής διοίκησης στα χρόνια των Παλαιολόγων εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο του πολιτικού προγράμματος που ακολούθησε ο αυτοκράτορας, ο οποίος αποφάσιζε για την οργάνωση της πολιτικής, στρατιωτικής, οικονομικής και εκκλησιαστικής διοίκησης, προσαρμόζοντάς την στην εύθραυστη πολιτική κατάσταση.⁵⁸ Στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων δύο ήταν οι βασικές πολιτικές γραμμές: αφενός, εκείνη που αντιπροσώπευε την ενίσχυση των εσωτερικών οικονομικών δυνάμεων, οι οποίες εκπροσωπούσαν κατά βάση από την έγγεια αριστοκρατία και την ανόρθωση των γηγενών στρατιωτικών δυνάμεων, και, αφετέρου, εκείνη που βασιζόταν στην προώθηση των οικονομικών συμφερόντων ανερχόμενων κοινωνικών δυνάμεων, οι οποίες αντλούσαν την οικονομική τους επιφάνεια από εμπορικές δραστηριότητες και βάσιζαν την άμυνα του κράτους σε μισθοφορικές δυνάμεις.⁵⁹ Από την εποχή του δευτέρου εμφυλίου του 14ου αιώνα ανάμεσα στον Ιωάννη Καντακουζηνό και την αντιβασιλεία του Ιωάννη Ε' καθιερώθηκε η ενίσχυση των στρατιωτικών δυνάμεων των Βυζαντινών με μισθοφορικές δυνάμεις. Έκτοτε οι αντικρουόμενες πολιτικές προσεγγίσεις των αντιπάλων στις ενδοδυναστικές συγκρούσεις σχετιζόνταν με την επιλογή της εξωτερικής δύναμης από την οποία θα ερχόταν η βοήθεια με όλα τα σχετικά ανταλλάγματα. Τα πολιτικά αυτά προγράμματα συνδέθηκαν ιδεολογικά με εκκλησιαστικά ρεύματα της εποχής, που είτε προωθούσαν την ένωση της Ανατολικής με τη Δυτική Εκκλησία είτε κήρυσσαν την πίστη στην ορθόδοξη παράδοση.⁶⁰

58. «Βασιλικὸν ἄρα καὶ τοῦτο προνόμιον τὸ τὰς εἰς ἐπισκοπὰς τελοῦσας τῶν ἐκκλησιῶν τῶν ὑφ' ἃς τὸ πρότερον ἐτύγχανον ὑποκείμεναι ἀποσπᾶν καὶ τιμῆς ἀξιούσας μείζονος». H. Hunger – O. Kresten (εκδ.), *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, I: 1315-1333, Βιέννη 1981 (στο εξής RPK), αρ. 98 (1329)· βλ. και αρ. 58 (1318)· αρ. 62 (1319)· αρ. 66 (1323), αρ. 98 (1329). Βλ. και Theodorus Metochites, *Orationes*, σ. 161: «καὶ πάντα τὸν ἐνόντα τρόπον, ἅμα τε λογιζόμενος ἐπορίζου, καὶ ἅμα ταχὺς ἐνεργὸς ἦσθα: χώρας συνιστῶν, τετμημένα συνάγων· πόλεις οἰκίζων, τὰς δ' αὐτὸς ἀνιστῶν ἢ τὴν ἀρχὴν νέας· ἢ καὶ τοῦτ' ἐκ νεκρῶν ἔστιν ἃς νέας, τὰ μὲν, ἀσφαλείας χάριν, τὰ δὲ, βασιλικῆς μεγαλοφυχίας σύμβολα».

59. Σωτηρίου, *Η βυζαντινή μικρή αριστοκρατία*, σ. 236-275.

60. Βλ. κυρίως Nevra Necipoğlu, *Byzantium Between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire*, Κέιμπριτζ 2009. Για μια επισκόπηση των πολιτικών και εκκλησιαστικών εξελίξεων βλ. Marie-Hélène Blanchet – R. Estangüi Gómez, «L'empire byzantin sous les Paléologues, entre déclin et ruine: révision en six étapes d'un legs historiographique ancien», *Travaux et mémoires* 25/1 (2021), 7-85.

Η διοίκηση της Μακεδονίας μετά το 1261 βασίστηκε στις μικρές πολιτικο-στρατιωτικές περιφέρειες που σχηματίστηκαν γύρω από τις πόλεις, τα όρια των οποίων δεν συνέπιπταν πάντοτε με εκείνα της φορολογικής και εκκλησιαστικής διοίκησης.⁶¹ Η διατήρηση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή έως περίπου το 1341 επέτρεψε στους πρώτους Παλαιολόγους αυτοκράτορες να αναπτύξουν ένα σχέδιο διοίκησης των επαρχιών το οποίο διαφέρει από εκείνο που εφαρμόστηκε μετά την εμφύλια διαμάχη μεταξύ του Ιωάννη Καντακουζηνού και της αντιβασιλείας του Ιωάννη Ε΄ καθώς και μετά τη σερβική κατάκτηση των πόλεων της Μακεδονίας. Για τον λόγο αυτό, η διοίκηση των πόλεων και τα δίκτυα εξουσίας που αναπτύχθηκαν θα εξεταστούν με βάση τη χρονική αυτή τομή.

Διοικητική ανασυγκρότηση (1261-1341)

Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 και την ενοποίηση των ανατολικών και δυτικών εδαφών της αυτοκρατορίας, οι πρώτοι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες κλήθηκαν να αναδιοργανώσουν τη διοίκηση των επαρχιών.⁶² Η στροφή του ενδιαφέροντος του Μιχαήλ Η΄ προς τις δυτικές επαρχίες

61. Βλ. Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Το θέμα Θεσσαλονίκης (1259-1341). Συμβολή στη μελέτη της φορολογικής διοίκησης των επαρχιών κατά την πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο*, Θεσσαλονίκη 2022, σ. 60. Για την εκκλησιαστική διαίρεση της μητροπολιτικής επαρχίας της Θεσσαλονίκης βλ. η ίδια, *Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 14ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη – εκκλησιαστική περιφέρεια – διοικητική οργάνωση*, [Βυζαντινά κείμενα και μελέται 42], Θεσσαλονίκη 2007, σ. 113 κ.ε.

62. Η βυζαντινή κυριαρχία στη Μακεδονία είχε ήδη αποκατασταθεί από το 1242 με τις επιτυχημένες εκστρατείες του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη εναντίον των Λατίνων, των Βουλγάρων και του ηγεμόνα της Ηπείρου. Ο Ιωάννης Γ΄ φρόντισε για την ομαλή ενσωμάτωση της περιοχής στη βυζαντινή διοίκηση, παραχώρησε προνόμια στους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, της Βέροιας και του Μελενίκου, ενώ τοποθέτησε διοικητές με αυξημένες στρατιωτικές αρμοδιότητες στις πόλεις που κατέλαβε. Για τις παραχωρήσεις προνομίων στη Θεσσαλονίκη και τον Μελένικο από τον Ιωάννη Γ΄ βλ. *Georgii Acropolitae Opera*, τ. 1, εκδ. Α. Heisenberg, Λιψία 1903· επανέκδ.: P. Wirth, Στουτγάρδη 1978, σ. 80 και 77 (η παραπομπή στην επανέκδ.) [στο εξής Γεώργιος Ακροπολίτης]. Για τη Θεσσαλονίκη βλ. και *Actes de Chilandar*, εκδ. L. Petit – B. Korablev, Αγία Πετρούπολη 1911, αρ. 62 (1321) [*Византийскіи Временник / Βυζαντινά Χρονικά* 17 (1910), Παράρτημα (ανατύπ. Αμστερνταμ 1975)]· *Actes de Vatopédi*, II: *De 1330 à 1376*, εκδ. J. Lefort, Vassiliki Kravari, Chr. Giros, K. Smyrlis, [Archives de l' Athos 22], Παρίσι 2006, αρ. 89 (1344). Για τα προνόμια στη Βέροια βλ. *Actes de Vatopédi*, I, αρ. 62 (1324). Βλ. και D. Kyritses, «The "Common Chrysobulls" of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium», *Σύμμεικτα* 13 (1999), 30-231. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Ακροπολίτη (σ. 83-84), ο Ιωάννης Γ΄ τοποθέτησε στη Θεσσαλονίκη διοικητή τον μεγάλο δομέστικο Ανδρόνικο Κομνηνό

χίες του Βυζαντίου έφεραν την περιοχή της Μακεδονίας, όπως και τη γειτονική Θράκη, στο επίκεντρο της αυτοκρατορικής πολιτικής. Με νικηφόρες εκστρατείες ο Μιχαήλ Η΄ επέκτεινε τα εδάφη του Βυζαντίου μέχρι τις ακτές της Αδριατικής, έχοντας ως απώτερο στόχο την αποκατάσταση των συνόρων της αυτοκρατορίας στα πριν από τη λατινική κατάκτηση του 1204 όρια.⁶³

Οι πληροφορίες σχετικά με τη διοικητική διαίρεση της Μακεδονίας στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων αυτοκρατόρων είναι αποσπασματικές. Η διαμόρφωση της επαρχιακής διοίκησης αποκρυσταλλώθηκε επί Ανδρονίκου Β΄ με πυρήνα την πόλη ως κέντρο διοικητικής περιφέρειας.⁶⁴ Οι επαρχιακές διοικήσεις του Βυζαντίου χαρακτηρίζονται με τους γενικούς όρους *έπαρχία*,⁶⁵ *τόπος*,⁶⁶ *χώρα*,⁶⁷ *μέρος*.⁶⁸ Ο όρος *θέμα*, που προσδιόριζε τις επαρχιακές

Παλαιολόγο, που ήταν έμπειρος στρατηγός, για να διοικεί τους ανθρώπους στον πόλεμο και στην ειρήνη. Φρόντισε επίσης για τη φύλαξη του Μελενίκου, των Σερρών και των γύρω περιοχών, αφήνοντας επικεφαλής όλων αυτών τον μεγάλο δομέστικο. Μετά τον θάνατο του μεγάλου δομεστικού, επικεφαλής των εδαφών της Μακεδονίας τέθηκε ο Θεόδωρος Φιλής. Η εξουσία του Βυζαντίου έφτανε τότε μέχρι τη Βέροια· βλ. και Μ. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Οξφόρδη 1975, σ. 183, 289.

63. Για τη μεταφορά των στρατευμάτων στις δυτικές επαρχίες του Βυζαντίου βλ. Theodorus Metochites, *Orationes*, σ. 273 («άλλα στρατεύματα μὲν σχεδὸν ἅπαντα πρὸς ταῖς δυτικαῖς ἐκκεχωρήκει χρεῖαις ἐνασχολεῖσθαι»). Η αυτοκρατορική προπαγάνδα πρόβαλε τον Μιχαήλ Η΄ ως τον απελευθερωτή των αυτοκρατορικών εδαφών, δικαιολογώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την επέκταση προς τη Δύση: *Anecdota graeca e codicibus regijs*, εκδ. J. Boissonade, τ. 1, Παρίσι 1829, σ. 342-343 [ανατύπ. Hildesheim 1962]· Η. Grégoire, «Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua», *Byzantion* 29-30 (1959-1960), 455· *Byzantine Monastic Foundation Documents*, εκδ. J. Ph. Thomas – Angela Constantinides Hero, τ. 3, Ουάσινγκτον 2000, σ. 1233. Βλ. και Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium*, σ. 20-23.

64. Σύμφωνα με το προοίμιο μιας συνοδικής πράξης, ο Ανδρόνικος Β΄, εμφορούμενος από φιλοτιμία και φιλανθρωπία, βελτίωσε και τίμησε όλες τις πόλεις· *RPK*, I, αρ. 62 (1319): «καὶ πόλεις ὅλαι καὶ πολιτειῶν εἶδη καὶ βίων καὶ μετρίως ἔντισιν εὐδοκιμηκότα κάλλιστα καί, ὡς οὐκ ἄν τις ἤλπισε, καὶ ἠϋξήνται παρ' αὐτοῦ καὶ τετίμηνται». Βλ. και Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου*, σ. 144.

65. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 297· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 54, 115, 135, 146, 169.

66. *Actes de Lavra*, II: *De 1204 à 1328*, εκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, Denise Papachryssanthou, Παρίσι 1977, αρ. 89 (1298)· *Actes de Philothée*, εκδ. W. Regel – E. Kurtz – B. Korablev, Αγία Πετρούπολη 1913, αρ. 6 (1326) [*Византийский Временник / Βυζαντινά Χρονικά* 20 (1913), Παράρτημα (ανατύπ. Άμστερνταμ 1975)].

67. *Actes de Chilandar*, I: *Des origines à 1319*, εκδ. Mirjana Živojinović – Vassiliki Kravari – Chr. Giros, Παρίσι 1998, αρ. 42 (1319)· Guillou, *Prodrome*, αρ. 11 (1322). Βλ. και Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 302, 402, 413.

68. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 298.

διοικήσεις έως τις αρχές του 13ου αιώνα, όπως και η υποδιαίρεσή του, το *κατεπανίκιον*,⁶⁹ στα χρόνια των Παλαιολόγων σχετίζονται με την οικονομική διοίκηση και δηλώνουν τις φορολογικές περιφέρειες στις οποίες δρούσαν κρατικοί οικονομικοί υπάλληλοι.⁷⁰

Οι επικεφαλής των διοικητικών ενοτήτων απαντούν στις αφηγηματικές πηγές ως *ἐπίτροποι*,⁷¹ *κεφαλαί*,⁷² *ἄρχοντες*,⁷³ *διοικηταί*,⁷⁴ *ἡγεμόνες*,⁷⁵ *ἀρχηγοί*⁷⁶ και *στρατηγοί*, όταν η περιγραφή εστιάζει στη στρατιωτική τους δράση.⁷⁷ Ο όρος, ωστόσο, που χρησιμοποιείται σε επίσημα έγγραφα και επικράτησε για την ονομασία των επαρχιακών διοικητών στα χρόνια των Παλαιολόγων είναι *κεφαλή*.⁷⁸

Η σημασία που οι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες έδωσαν σε αυτή τη διοικητική μονάδα της πόλης με την περιφέρειά της αποδεικνύεται και από την άμεση σύνδεση μεταξύ αυτοκράτορα και κεφαλής, καθώς ο διορισμός της γινόταν με αυτοκρατορικό πρόσταγμα, το οποίο καθόριζε τις αρμοδιότητες και τις δικαιοδοσίες της. Σε περίπτωση θανάτου του αυτοκράτορα, οι επαρχιακοί διοικητές ανακαλούνταν στην πρωτεύουσα, όπου ανανεώνονταν οι

69. *Actes de Docheiariou*, εκδ. N. Oikonomidès, Παρίσι 1984, αρ. 15 (1315-1316)· *Actes de Lavra*, II, αρ. 109 (1321).

70. Για τις απόψεις των μελετητών βλ. Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου*, σ. 137-141, 215-224, και πιο πρόσφατα Χατζηαντωνίου, *Το θέμα Θεσσαλονίκης (1259-1341)*, σ. 70-73. Για το *κατεπανίκιον* βλ. αντίθετα L. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Αμστερνταμ 1988, σ. 80, 82, ο οποίος απέδωσε στις διοικητικές ενότητες της εποχής των πρώτων Παλαιολόγων τα χαρακτηριστικά των *κατεπανικίων*, τα οποία θεώρησε ως την κυρίαρχη διοικητική διαίρεση.

71. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 77, 86-87, 209, 268 («ἐπιτροπεύοντα Θεσσαλονίκης μέγα στρατοπεδάρχη τὸν Χοῦνον»), 285· τ. 2, 77, 147· Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 354, 394, 413, 484· τ. 2, σ. 623.

72. Georges Pachymères, *Relations Historiques*, τ. 1-2, εκδ. A. Failler, μτφρ. V. Laurent, Παρίσι 1984· τ. 3-4, εκδ. A. Failler, Παρίσι 1999, εδῶ τ. 4, σ. 471 (στο εξής Γεώργιος Παχυμέρης).

73. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 3, σ. 93· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 125, 151, 214, 258.

74. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 297, 354, 394, 413.

75. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 3, σ. 237· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 104, 135, 151.

76. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 4, σ. 469.

77. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 3, σ. 93, 285· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 176· Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 297.

78. Βλ. ενδεικτικά *Actes de Xéropotamou*, εκδ. J. Bompairé, Παρίσι 1964, αρ. 15 (1282, 1302, 1317)· *Actes de Chilandar*, I, αρ. 15 (1295), αρ. 42 (1319). Για τις ονομασίες των διοικητών βλ. και Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου*, σ. 144-145.

όρκοι πίστewος προς τον νέο αυτοκράτορα καθώς και οι εντολές διοίκησης.⁷⁹ Επιπλέον, ο αυτοκράτορας μπορούσε να ζητήσει την ανάκληση ενός επαρχιακού διοικητή, αν υπήρχαν καταγγελίες εις βάρος του ή όταν για διάφορους λόγους έπεφτε σε δυσμένεια. Ιδίως κατά την περίοδο των εμφυλίων διαμαχών ήταν συνηθισμένο φαινόμενο η τοποθέτηση διοικητών ανάλογα με την ισορροπία των αντίπαλων δυνάμεων.⁸⁰

Σύμφωνα με το έγγραφο διορισμού των κεφαλών, το λεγόμενο *ένταγμα κεφαλατικίου*, οι κεφαλές ασκούσαν πολιτική, στρατιωτική και δικαστική εξουσία ως αντιπρόσωποι του αυτοκράτορα. Στα καθήκοντά τους περιλαμβάνονταν η μέριμνα για την οργάνωση του χώρου στο κάστρο όπου ήταν επικεφαλής, επίσης, για τη διατήρηση της ευνομίας και της δικαιοσύνης για όλους τους κατοίκους, ακόμη, για τη συντήρηση και την ενίσχυση των οχυρώσεων και για τη διοίκηση και τον ανεφοδιασμό των στρατευμάτων στην περιοχή ευθύνης τους.⁸¹ Η φορολογική λειτουργία της περιφέρειας της κεφαλής, τουλάχιστον στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, ανατίθετο συνήθως σε άλλους υπαλλήλους.⁸² Η κεφαλή αποφάσιζε για την τύχη της πόλης, αν και σε περιόδους εσωτερικών διενέξεων, όπως κατά τις εμφύλιες διαμάχες του 14ου αιώνα, το συλλογικό όργανο μιας πόλης έπαιρνε σημαντικές για την πόλη αποφάσεις.⁸³ Η διάρκεια της θητείας των κεφαλών ήταν συνήθως

79. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 16: «Ἐθους γὰρ ἐπικρατοῦντος παρὰ Ῥωμαίοις, ἐπειδὴν ἀπολίπη τὸν βίον ὁ βασιλεὺς, τοὺς μὲν ἐπιτρόπους τῶν ἐπαρχιῶν ἅπαντας παραλύεσθαι τῆς ἀρχῆς, εἰς ἓν δὲ συνιόντας, ὄρκους βεβαιοῦν τὴν πίστιν τῷ ὑπολειπομένῳ βασιλεῖ, εἴ γε εἰς ἔστιν ἢ καὶ δύο, εἴτ' αὖθις, οἷς ἂν αὐτῷ δόξειε, τὰς ἀρχὰς ἐχειρίζειν».

80. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 394, όπου αναφέρεται ότι ο Ανδρόνικος Γ΄ εκδίωξε από τις πόλεις τους διοικητές που είχε τοποθετήσει ο παππούς του. Βλ. και Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου*, σ. 147· Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, «Μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης: Διοικητική και κοινωνική οργάνωση στις Σέρρες (1261-1383)», *Πόλεις και εξουσία στο Βυζάντιο κατά την εποχή των Παλαιολόγων*, σ. 126.

81. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 6, Βενετία 1877, σ. 642· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 472.

82. Η διάκριση των εξουσιών μεταξύ κεφαλής και φορολογικών υπαλλήλων φαίνεται και από το ότι η ανάληψη φορολογικών λειτουργιών από την κεφαλή επισημαίνεται στα έγγραφα ως επιπρόσθετη ανάθεση· βλ. σχετικά Guillou, *Prodrome*, αρ. 19: «ὡς ἀναδέξω μετὰ τοῦ τοιοῦτου κεφαλατικίου ὀρισμῷ τῆς βασιλείας μου καὶ τὴν αὐτόθι δημοσιακὴν δουλείαν καὶ ἐνοχὴν». Βλ. και Χατζηαντωνίου, *Το θέμα Θεσσαλονίκης (1259-1341)*, σ. 59-73.

83. Βλ. ενδεικτικά, για την περιοχή της Μακεδονίας, την παράδοση της Καστοριάς στον Ανδρόνικο Γ΄ το 1328 από τον διοικητή της Ιωάννη Ἀγγελό (Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 277), την αποχώρηση του διοικητή Θεσσαλονίκης Γεωργίου Χούμνου από την πόλη το 1328 και την προσχώρησή της στον Ανδρόνικο Γ΄ (Ιωάννης Καντακουζηνός,

ενιαύσια.⁸⁴ Οι επαρχιακοί διοικητές, μέλη της ανώτερης κοινωνικής κατηγορίας και έμπιστοι του αυτοκράτορα, μπορούσαν να αξιοποιηθούν σε διάφορες περιφέρειες σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα, όπως ο Θεόδωρος Συναδηνός, που τοποθετήθηκε στον Πρίλαπο, στη Θεσσαλονίκη και αργότερα στην Ήπειρο, και ο Γεώργιος Συναδηνός Αστράς, που υπήρξε διοικητής στην Αίνο, στη Λήμνο και στη Θεσσαλονίκη.⁸⁵

Κεντρική θέση στο επαρχιακό σύστημα διοίκησης της Μακεδονίας είχε η πόλη της Θεσσαλονίκης με τη διοικητική της περιφέρεια.⁸⁶ Η εξέχουσα θέση της Θεσσαλονίκης στην επαρχιακή διοίκηση αντανακλάται στο κύρος των προσώπων που επιλέγονταν για τη διοίκησή της, τα οποία ανήκαν στο αυτοκρατορικό περιβάλλον.⁸⁷ Η κεφαλή της Θεσσαλονίκης διοικούσε την πόλη και τη γύρω περιοχή, η οποία εκτεινόταν από τον Στρυμόνα, στα ανατολικά, μέχρι τον Γαλλικό ή τον Αξιό ποταμό, στα δυτικά.⁸⁸ Με αυτοκρατορικό ορισμό αναλάμβανε τη ρύθμιση τοπικών υποθέσεων στην πόλη και τη διοικητική του περιφέρεια,⁸⁹ ενώ ήταν επιφορτισμένος με την εφαρμογή του πολιτικού προγράμματος του αυτοκράτορα στην περιοχή. Κεφαλές Θεσσαλονίκης

τ. 1, σ. 268). Σχετικά με τη λήψη αποφάσεων από τα συλλογικά όργανα των πόλεων, αναφέρουμε τη χαρακτηριστική περίπτωση του συμβουλίου της Βιζύης στη Θράκη, το οποίο κάλεσε τον διοικητή της πόλης Γεώργιο Παλαιολόγο να προσχωρήσει στον Ιωάννη Καντακουζηνό, σε διαφορετική περίπτωση καλούνταν να εγκαταλείψει την πόλη, όπως και έγινε: Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 489-490· πβ. Κοντογιαννοπούλου, *Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις*, σ. 63.

84. Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου*, σ. 148.

85. *PLP27120* και *PLP1598* αντίστοιχα.

86. Κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους η Θεσσαλονίκη υπήρξε πρωτεύουσα της επαρχότητας Ιλλυρικού, ενώ κατά τους μέσους χρόνους αναφέρεται ως «ἄρχουσα τῶν δυτικῶν θεμάτων»: *Theodoret Kirchengeschichte*, εκδ. L. Parmentier – F. Scheidweiler, Βερολίνο 1955, σ. 306-307· βλ. και Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θεσσαλονίκη: ἡ ἄρχουσα τῶν δυτικῶν θεμάτων», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Πόλις συναντήσεως Ανατολής και Δύσεως. ΙΑ΄ Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο, Ιερά Μονή Βλατάδων 12-18 Οκτωβρίου 1997*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 133 κ.ε.: Χατζηαντωνίου, *Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης*, σ. 1.

87. Χατζηαντωνίου, *Το θέμα Θεσσαλονίκης (1259-1341)*, σ. 32-37.

88. Στο ίδιο, σ. 45.

89. *Actes de Chilandar* (εκδ. Petit – Korablev), αρ. 54 (1320), όπου ο Μανουήλ Δούκας Λάσκαρης ρυθμίζει το καθεστώς ιδιοκτησίας ενός υδρομύλωνα στην περιοχή της Καλαμαριάς. Τον επόμενο χρόνο (1321) ο δεσπότης Κωνσταντίνος κλήθηκε να εφαρμόσει τους όρους ενός χρυσοβούλου του πατέρα του, Ανδρονίκου Β΄, υπέρ της μονής Χιλανδαρίου για την κατοχή μιας πλανητής στην περιοχή του Μελενίκου· *Actes de Chilandar* (εκδ. Petit – Korablev), αρ. 56 (1321).

χρημάτισαν ο σεβαστοκράτορας Κωνσταντίνος Τορνίκιος (1266-1267),⁹⁰ ο πιγκέρνης Αλέξιος Δούκας Νοστόγκος (1267),⁹¹ ο επί του κανικλείου Νικηφόρος Χούμνος (1294-1295), ο γιος του Ανδρονίκου Β΄ δεσπότης Ιωάννης Παλαιολόγος (μεταξύ 1304 και 1307),⁹² πιθανόν ο Ιωάννης Μονομάχος (1307),⁹³ ο τατάς τῆς αὐλῆς Μιχαήλ Σεναχηρείμ Μονομάχος (πριν από το 1315),⁹⁴ ο λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ Υαλέας (1315-1316),⁹⁵ ο μέγας χαρτουλάριος Κωνσταντίνος Παλαιολόγος (1317),⁹⁶ ο δομέστικος τῶν δυσικῶν σχολῶν Μανουήλ Δούκας Κομνηνός Λάσκαρης (1320),⁹⁷ ο Γεώργιος Χούμνος (1328).⁹⁸ Μεταξύ των προσώπων που τοποθετήθηκαν στη διοίκηση της πόλης βρίσκονταν πρόσωπα, όπως οι Χούμνοι και οι Μονομάχοι, που ανήκαν στη μικρή αριστοκρατία που ήλθε στο προσκήνιο επί Ανδρονίκου Β΄ και στόχευε στην εφαρμογή του πολιτικού προγράμματος του αυτοκράτορα στη δεύτερη πόλη του Βυζαντίου.⁹⁹

Το σύστημα επαρχιακής διοίκησης βάσει του οποίου ο αυτοκράτορας επέπτευε απευθείας τις κεφαλές των πόλεων φαίνεται πως αποδείχτηκε μη λειτουργικό, καθώς απαιτούσε εξαντλητική απευθείας επιστασία του αυτοκράτορα στις πολυάριθμες πόλεις με τις κεφαλές τους, ιδιαίτερα στις πιο απομακρυσμένες από την πρωτεύουσα. Για να αντιμετωπιστεί η ανάγκη

90. *Actes de Zographou*, εκδ. W. Regel – E. Kurtz – B. Korablev, Αγία Πετρούπολη 1907, αρ. 7 (1267), στ. 31-32 [*Βυζαντινὸν Χρονικὸν* / *Βυζαντινά Χρονικά* 13 (1906), Παράρτημα]· βλ. και PLP29129.

91. *Actes de Zographou*, αρ. 7 (1267), στ. 125, 177-179. PLP20727.

92. PLP21475. Ο δεσπότης Ιωάννης έλαβε από τον αυτοκράτορα πατέρα του την κατασχεμένη περιουσία του δεσπότη Μιχαήλ, η οποία είχε δοθεί αρχικά στον βασιλέα Μιχαήλ Θ΄, όταν ο δεσπότης Μιχαήλ καταδικάστηκε για προδοσία (Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 4, σ. 447-449). Περί τα τέλη του 1304 ή στις αρχές του 1305 αναφέρεται ως διοικητής της Κωνσταντινούπολης (Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 4, σ. 527). Ο δεσπότης Ιωάννης κατά τη θητεία του στη Θεσσαλονίκη γνωρίζουμε ότι είχε παραχωρήσει το χωριό Πουγγίο, που βρισκόταν στη γύρω περιοχή στον Ευριππιώτη, ως αντάλλαγμα για τα οικήματα του τελευταίου στην πόλη, τα οποία δέχτηκε να αφιερώσει στον ναό της Παναγίας Οδηγήτριας: *Actes de Chilandar* (εκδ. Petit – Korablev), αρ. 67 (1321).

93. PLP19302.

94. *Actes de Vátopédi*, I, αρ. 49· PLP19306.

95. *Actes de Vátopédi*, I, αρ. 48 (1317), αρ. 49.

96. PLP21496. Βλ. και Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, «Οι δέσποινες των Παλαιολόγων και η αυλή της Θεσσαλονίκης», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 13 (2019), 53-54.

97. PLP14549.

98. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 268· πβ. PLP30945· Χατζηαντωνίου, *Το θέμα Θεσσαλονίκης (1259-1341)*, σ. 34.

99. Σωτηρίου, *Η βυζαντινή μικρή αριστοκρατία*, σ. 236-245.

καλύτερης οργάνωσης και επιστασίας των επαρχιών που βρίσκονταν μακριά από την Κωνσταντινούπολη, ιδιαίτερα μετά το ξέσπασμα του εμφυλίου το 1321, το παραπάνω διοικητικό σχήμα βελτιώθηκε με τη δημιουργία ευρύτερων περιφερειακών σχηματισμών, αποτελούμενων από αρκετές έως πολλές πόλεις, και με την παραχώρηση διευρυμένων εξουσιών στην κεφαλή της πιο σημαντικής πόλης του νέου σχηματισμού. Από το α΄ μισό του 14ου αιώνα απαντούν οι λεγόμενες *καθολικαί ή περιέχουσαι κεφαλαί*, στις οποίες υπάχθηκαν οι κατά τόπους κεφαλές της περιφέρειάς τους.¹⁰⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, η περιοχή της Μακεδονίας αποτέλεσε έναν μεγάλο διοικητικό χώρο, που –με έδρα τη Θεσσαλονίκη– απαντά στις πηγές ως «τὰ κατὰ Δύσιν κάστρα καὶ ἡ χώρα».¹⁰¹ Δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες σχετικά με την έκταση αυτής της περιφέρειας. Τα όριά της πρέπει να κυμαίνονταν ανάλογα με τις εδαφικές αυξομειώσεις μεταξύ των διοικήσεων Βερατίου και Αυλώνα, στα δυτικά, και των διοικήσεων Σερρών και Χριστουπόλεως, στα ανατολικά.¹⁰²

Οι αξιωματούχοι που ανέλαβαν τη διευρυμένη διοίκηση «τῶν κατὰ Δύσιν κάστρων καὶ τῆς χώρας» αναφέρονται επίσης στις πηγές ως «περιεκτικῶς τῆς Δύσεως κεφαλατικεῦντες»¹⁰³ ἢ «Θεσσαλονίκης καὶ τῶν ἄλλων ἔσπε-

100. Για τον χαρακτηρισμό των καθολικών κεφαλών χρησιμοποιούνται στις πηγές γενικότεροι όροι, όπως *ἐπιτετραμμένος* και *στρατηγός* (βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 472, όπου επικεφαλής του βυζαντινού στρατού απέναντι στον τουρκικό στρατό που είχε εισβάλει στα παράλια της Θράκης ήταν ὁ ἐκ βασιλείως ἐπιτετραμμένος τῆς τῶν πόλεων ἡγεμονίας). Εκτός από τη Μακεδονία, καθολικές ἢ περιέχουσες κεφαλές απαντούν στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων στη Θράκη, τη Θεσσαλία, την Πελοπόννησο και την περιοχή της σημερινῆς Αλβανίας· βλ. ενδεικτικά G. Millet, «Inscriptions byzantines de Mistra», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 23 (1899), 97-118, αρ. 2 (1314-15): «οὔτε παρὰ τὸν κατὰ καιροῦς εὑρισκόμενον εἰς καθολικὴν καὶ περιέχουσαν κεφαλὴν τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἀπάσης χώρας καὶ κάστρων τῆς βασιλείας μου»· *Actes de Zoographou*, αρ. 26 (1327): «ἀπὸ τῶν καθολικῶς κεφαλατικεῦντων εἰς τὰ κατὰ δύσιν κάστρα καὶ τὴν χώραν τῆς βασιλείας μου ἢ ἀπὸ τῶν μερικῶς κεφαλατικεῦντων ἐν αὐτοῖς». Πβ. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration*, σ. 132-145· Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερικὴ πολιτικὴ του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου*, σ. 150-151.

101. *Actes de Zoographou*, αρ. 26 (1327), στ. 95-96. Πβ. R. Rochette, «Les despotes à Thessalonique», Élisabeth Malamut – M. Ouerfelli (εκδ.), *Villes méditerranéennes au Moyen Âge*. [Presses Universitaires de Provence], Aix-en Provence 2014, σ. 91. Η περιοχή δυτικά της Χριστουπόλεως αναφέρεται γενικά ως «τὰ δυτικά μέρη» στην Ιστορία του Ιωάννη Καντακουζηνού (τ. 2, σ. 322).

102. Για τις διοικήσεις αυτές βλ. Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερικὴ πολιτικὴ του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου*, σ. 163-165, 179-181. Για την ακτίνα δράσης των περιεχουσών κεφαλών Θεσσαλονίκης βλ. Χατζηαντωνίου, *Το θέμα Θεσσαλονίκης (1259-1341)*, σ. 48-54.

103. *Actes de Vatopédi*, II, αρ. 144 (1375).

ρίων πόλεων έπιτροπεύοντες».¹⁰⁴ Η διάρκεια της θητείας των ανώτερων αυτών αξιωματούχων, παρότι δεν είναι σαφώς προσδιορισμένη, ήταν μεγαλύτερη από εκείνη όσων έφεραν το αξίωμα της κεφαλής.¹⁰⁵ Κύριο καθήκον τους ήταν η εξυπηρέτηση των συμφερόντων της αυτοκρατορίας στην περιφέρειά τους, ιδιαίτερα η οργάνωση στρατιωτικών επιχειρήσεων και η διεύθυνση τοπικών ζητημάτων.¹⁰⁶

Παρόλο που δεν διακρίνεται με σαφήνεια στις πηγές αν μια κεφαλή είναι τοπική ή καθολική, την ιδιότητα αυτή είχαν με βεβαιότητα οι γιοι του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β', Κωνσταντίνος (μεταξύ 1320 και 1322)¹⁰⁷ και Δημήτριος (μεταξύ 1322 και 1328),¹⁰⁸ που έφεραν τον τίτλο του δεσπότη, ο ανεψιός του ίδιου αυτοκράτορα πανυπερσέβαστος Ιωάννης Παλαιολόγος (1325/1326),¹⁰⁹

104. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, 129.13-14.

105. Στην Πελοπόννησο η καθολική κεφαλή από το 1308 και εξής μπορούσε να παρατείνει την παραμονή της στην περιοχή. Η θητεία του Μιχαήλ Συναχηρείμ Μονομάχου στη Θεσσαλία κράτησε δέκα χρόνια (1332-1342), ενώ του αντικαταστάτη του Ιωάννη Αγγέλου ήταν ισόβια, όπως αναφέρεται στο έγγραφο διορισμού του· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 320-322. Πβ. Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου*, σ. 150-151, 190.

106. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, 354-355· *Actes de Chilandar* (εκδ. Petit – Korablev), αρ. 56 (1321), αρ. 76 (1322), αρ. 87 (1322), αρ. 88 (1323), αρ. 95 (1323)· Guillou, *Prodrome*, αρ. 22 (1327)· *Actes de Kutlumus*, εκδ. P. Lemerle, Παρίσι 1988, αρ. 21 (1348)· *Actes de Xénophon*, εκδ. Denise Papachryssanthou, Παρίσι 1986, αρ. (1322/23). Πβ. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration*, σ. 154· Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου*, σ. 150-151.

107. PLP21499· Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 293.12-14: «έπει γάρ προς τοῦ πατρὸς καὶ βασιλέως τὴν έπιτροπὴν έδέξατο τῶν τε έν Μακεδονία πραγμάτων καὶ Θεσσαλονίκης αὐτῆς (διέτριβε δέ τὰ πλείεστα τοῦ ἄστεως ένδον Θεσσαλονίκης)»· σ. 354.1-4: «πέμπεται μὲν δὴ λοιπὸν εὐθὺς ὁ δεσπότης Κωνσταντίνος διὰ θαλάττης ές Θεσσαλονίκην έπίτροπος καὶ διοικητῆς τῶν τῆς Μακεδονίας πραγμάτων»· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 129.12-14: «τὸν μὲν υἱὸν αὐτοῦ Κωνσταντίνον τὸν δεσπότην τριήρεσι μακραῖς πρὸς έσπέραν έκπέμφη. Θεσσαλονίκης καὶ τῶν ἄλλων έσπερίων πόλεων έπιτροπεύσοντα».

108. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 394.19-20: «Δημήτριον τὸν δεσπότην, έπιτροπεύοντα τηνικαῦτα Θεσσαλονίκης καὶ τῶν πέριξ» (1327)· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 261, όπου ο Δημήτριος αναφέρεται ως επικεφαλής του στρατεύματος της Μακεδονίας εναντίον του στρατού του Ανδρονίκου Γ' κατά την εμφύλια διαμάχη των δύο Ανδρονίκων· βλ. και στο ίδιο, σ. 273.

109. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιωάννη Καντακουζηνού (τ. 1, σ. 209.9-10), ο πανυπερσέβαστος Ιωάννης είχε αναλάβει παραπάνω από μία φορά τη διοίκηση της Θεσσαλονίκης και των άλλων δυτικών πόλεων. Επωφελούμενος από την παρουσία του στη Θεσσαλονίκη, ο Ιωάννης με τη συνδρομή του βασιλιά της Σερβίας Στεφάνου Uroš Γ' Dečansk (1321-1331) και των γιων του Θεοδώρου Μετοχίτη, που ήταν διοικητές στην περιοχή της Μακεδονίας, επιχειρήσε να δημιουργήσει ανεξάρτητο βασίλειο στην περιοχή. Ωστόσο, η προσπάθεια αυτή εγκαταλείφθηκε μετά από παρέμβαση του αυτοκρά-

όπως και ο Guy de Lusignan [Συργής] (1328)¹¹⁰ και ο Συργιάννης Παλαιολόγος (1330-1333).¹¹¹ Ο δεσπότης Δημήτριος με την ιδιότητα της καθολικής κεφαλής τέθηκε επικεφαλής των δυτικών στρατευμάτων του Ανδρονίκου Β΄ κατά την τελευταία φάση του εμφυλίου πολέμου με τον Ανδρόνικο Γ΄ το 1328, έχοντας υπό την ηγεσία του τον Μιχαήλ Ασάν,¹¹² τον έπαρχο Μιχαήλ Συναχηρείμ Μονομάχο και τον πρωτοβεστιάριο Ανδρόνικο Παλαιολόγο.¹¹³

Με βάση τα παραπάνω, η Θεσσαλονίκη κατά την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων εξακολούθησε να αποτελεί κεντρική θέση στη Μακεδονία, όπως και παλαιότερα. Οι διοικητές της πόλης, είτε επρόκειτο για κεφαλές της Θεσσαλονίκης είτε για περιέχουσες κεφαλές των δυτικών κάστρων, διορίζονταν από τον αυτοκράτορα και προωθούσαν το πολιτικό του πρόγραμμα στις επαρχίες. Εκτός από τις κεφαλές και τις περιέχουσες κεφαλές, πολιτική δράση στη Θεσσαλονίκη ανέπτυξε η δεύτερη σύζυγος του Ανδρονίκου Β΄, Ειρήνη, από τις αρχές του 14ου αιώνα έως τον θάνατό της το 1317. Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά, όταν ο αυτοκράτορας αντέδρασε στα σχέδια της Ειρήνης για διανομή των εδαφών της αυτοκρατορίας στους γιους της, εκείνη εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη και εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, την οποία θεωρούσε κληρονομιά της από τον Οίκο του Μομφερά.¹¹⁴ Οι δικαιοδοσίες της Ειρήνης στη Θεσσαλονίκη απέρρεαν από την αυτοκρατορική της ιδιότητα και της είχαν διαβιβαστεί από τον αυτοκράτορα σύζυγό της. Η δράση της σχετιζόταν με τη διαχείριση της περιουσίας της και την ανάπτυξη

τορα· Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 374. Πβ. Α. Μαυρομάτης, *Οι πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983, σ. 51. Για τον Ιωάννη Παλαιολόγο βλ. και *Actes de Chilandar* (εχδ. Petit – Korablev), αρ. 67 (1321)· PLP21479.

110. *Actes de Vatoṛédi*, II, αρ. 144 (1375), στ. 85-86. Ο Guy ήταν ανεψιός του βασιλιά της Κύπρου Ερρίκου Β΄ Lusignian (1285-1324)· βλ. Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη, «Συργής Ντελενουζίας, άρχων Σερρών 1341-1342», *Βυζαντινά* 10 (1978), 193-202, και PLP15074.

111. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό (τ. 1, σ. 411.24), όταν το έτος 1330 ο Ανδρόνικος Γ΄ είχε αρρωστήσει βαριά, ο ίδιος ως μέγας δομέστικος «Συργιάννην τῆς ἐσπέρας ἐκπέμψειε στρατηγόν». Η αφήγηση του Καντακουζηνού τονίζει τη στρατιωτική δικαιοδοσία του Συργιάννη στη Μακεδονία, οι αρμοδιότητές του, ωστόσο, εκτεινόταν και στη σφαίρα της πολιτικής εξουσίας· βλ. σχετικά *Actes de Chilandar* (εχδ. Petit – Korablev), αρ. 120 (1330)· *Actes de Vatoṛédi*, II, αρ. 144 (1375), στ. 85-86. Βλ. και PLP27167.

112. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 260. Βλ. και PLP1514.

113. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 260-261· PLP21435. Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά (τ. 1, σ. 394), οι πρωτοβεστιάριος Ανδρόνικος και Μιχαήλ Ασάν ήταν διοικητές στο Βεράτι και ενός απροσδιόριστου τμήματος της Μακεδονίας αντίστοιχα.

114. Κοντογιαννοπούλου, «Οι δέσποινες των Παλαιολόγων», 46.

διπλωματικής δραστηριότητας, που αποσκοπούσε στην καλύτερη αποκατάσταση των τέχνων της. Η παρουσία της Ειρήνης στη Θεσσαλονίκη ήταν παράλληλη με εκείνη των διορισμένων από τον αυτοκράτορα κεφαλών και δεν αποτέλεσε θεσμική καινοτομία.¹¹⁵

Οι πιο σημαντικές γειτονικές πόλεις της Θεσσαλονίκης, οι οποίες επηρέαζονταν άμεσα από τις εξελίξεις στην πρώτη πόλη της Μακεδονίας, ήταν η Βέροια και οι Σέρρες. Για τη διοίκηση της Βέροιας δεν έχουμε πολλές πληροφορίες. Πρέπει, ωστόσο, να αποτελούσε το κέντρο μιας μικρής διοίκησης, που περιλάμβανε την πόλη και τη γύρω περιοχή.¹¹⁶ Η τύχη της πόλης συνδέθηκε με εκείνη της Θεσσαλονίκης κατά την ταραγμένη περίοδο της πρώτης εμφύλιας διαμάχης του 14ου αιώνα μεταξύ του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ και του επαναστάτη εγγονού του, επίσης Ανδρονίκου. Ο διοικητής της, όπως και οι διοικητές άλλων πόλεων της Δυτικής Μακεδονίας (Αχρίδας, Καστοριάς, Πριλάπου), έμεινε πιστός στον γηραιό αυτοκράτορα, ενώ μόνο μετά την παράδοση της Θεσσαλονίκης στον νεαρό Ανδρόνικο το 1328 παραδόθηκε σε αυτόν.¹¹⁷ Η εκκλησιαστική έδρα της Βέροιας αναβαθμίστηκε από τον Ανδρόνικο Β΄, ενώ στους κατοίκους της παραχωρήθηκαν αυτοκρατορικά χρυσόβουλα.¹¹⁸

Περισσότερες πληροφορίες διαθέτουμε για την πόλη των Σερρών, κυρίως λόγω του πλούσιου αρχαιικού υλικού που έχει διασωθεί στη μονή Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Μενοίκιο όρος. Οι Σέρρες, μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας το 1246, αποτέλεσαν μια ενιαία διοικητική ενότητα από κοινού με τον γειτονικό Μελένικο. Σταδιακά, οι Σέρρες άρχισαν να αποκτούν σπουδαιότητα και εμφανίζονται ως διοικητική περιφέρεια που περιλάμβανε την πόλη και τη γύρω περιοχή μέχρι τον ποταμό Στρου-

115. Κοντογιαννοπούλου, «Οι δέσποινες των Παλαιολόγων», 49-57.

116. Πιθανόν να ταυτιζόταν με το θέμα «της αὐτῆς πόλεως Βεροίας», που αναφέρεται σε έγγραφο οικονομικού χαρακτήρα το 1338· *Actes de Vatopédi*, II, αρ. 82· βλ. και *Actes de Docheiariou*, αρ. 22 (1344), στ. 3. Πβ. Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου*, σ. 159.

117. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 267 κ.ε. Ο ίδιος (τ. 2, σ. 190-191) αναφέρει έναν διοικητή της πόλης μετά το 1325, τον Μιχαήλ Δούκα Αριανίτη, συγγενή του πανσεβάστου σεβαστού σκουτέρου Θεοδώρου Σαραντηνού· πβ. Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου*, σ. 156-161.

118. *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Texte critique, introd. et notes J. Darrouzès, [Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin 1], Παρίσι 1981, αρ. 17. Πβ. Γ. Χιονίδης, *Ιστορία της Βέροιας*, τ. Β΄: *Βυζαντινοί χρόνοι*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 39· *Actes de Vatopédi*, II, αρ. 82 (1338), στ. 4, αρ. 144 (1375), στ. 8. Πβ. Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου*, σ. 160.

μόνα. Η ιδιαίτερη βαρύτητα που απέκτησαν οι Σέρρες σε πολιτικό επίπεδο ως προπύργιο της Θεσσαλονίκης αντανακλάται στην επιλογή των διοικητών από τον αυτοκράτορα, οι οποίοι είχαν ερείσματα στην τοπική κοινωνία.¹¹⁹ Από τους χρόνους της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ γνωστοί διοικητές Σερρών είναι ο μέγας χαρτουλάριος Ανδρόνικος Καντακουζηνός (1322 και 1327)¹²⁰ και ο μέγας τζαούσιος Αλέξιος Τζαμπλάκων (1326).¹²¹ Ο Ανδρόνικος Γ΄, μετά την επικράτησή του στον θρόνο το 1328, τοποθέτησε διοικητή στις Σέρρες τον γιο τού έκπτωτου Θεοδώρου Μετοχίτη, Δημήτριο Άγγελο (1328/29), η οικογένεια του οποίου είχε σημαντικά οικονομικά ερείσματα στην περιοχή.¹²² Τα διοικητικά όρια της περιφέρειας Σερρών κυμαίνονταν ανάλογα με την πολιτική συγκυρία. Το 1322 η κεφαλή της περιοχής, ο μέγας χαρτουλάριος Ανδρόνικος Καντακουζηνός, αναφέρεται ως «κεφαλή Βολεροῦ καὶ Μοσυνοπόλεως, Σερρών καὶ Στρουμόνος ἔτι τε καὶ τῆς χώρας Κρασσοβάς», με δικαιοδοσία σε ένα μέρος της Δυτικής Θράκης και της περιοχής του Στρουμόνα.¹²³ Αργότερα, το 1326, ο Αλέξιος Τζαμπλάκων αναφέρεται ως «κεφαλή τῆς θεοσώστου πόλεως Σερρών ἔτι καὶ τῶν κάστρων καὶ τῆς χώρας Ποπολίας»,¹²⁴ της περιοχής δηλαδή των Σερρών και του Στρουμόνα.

119. Για να κερδίσει επιπλέον ερείσματα στην πόλη, ο Ανδρόνικος Β΄ προβίβασε την εκκλησιαστική της έδρα στην ιεραρχία: *Notitiae Episcopatum*, αρ. 17. Βλ. και Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου*, σ. 160.

120. Guillou, *Prodrome*, αρ. 11 (1322)· αρ. 23 (1328-1331). Βλ. και *PLP10956*.

121. Guillou *Prodrome*, αρ. 19 (1326). Βλ. και *PLP27748*.

122. Guillou, *Prodrome*, αρ. 23 (1328-1331). Βλ. και *PLP17980*. Πβ. Κοντογιαννοπούλου, «Μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης», σ. 135.

123. Guillou, *Prodrome*, αρ. 11 (1322). Ως φορολογική περιφέρεια απαντά σε πρόσταγμα του Ανδρονίκου Β΄ (Βένου, *Prodrome*, αρ. 26 [1305 ή 1320] και το 1334 σε ορισμό του Ανδρονίκου Γ΄ το θέμα *Βολεροῦ καὶ Μοσυνοπόλεως, Σερρών καὶ Στρουμόνος*, γεγονός που ενισχύει την άποψη περί διαχωρισμού της πολιτικής από τη φορολογική διοίκηση στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (Guillou, *Prodrome*, αρ. 31 [1334]). Για τον διαχωρισμό αυτό στην περιφέρεια Θεσσαλονίκης βλ. Χατζηαντωνίου, *Το θέμα Θεσσαλονίκης (1259-1341)*, σ. 60.

124. Guillou, *Prodrome*, αρ. 19 (1326). Ο Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration*, σ. 138-139, αναφέρει ότι το 1325 η κεφαλή Σερρών υπάχθηκε στη δικαιοδοσία του Θεοδώρου Παλαιολόγου, ο οποίος ήταν «κεφαλή Βολεροῦ καὶ Μοσυνοπόλεως, ἔτι Χριστουπόλεως καὶ τῶν περὶ αὐτά» (*Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, εκδ. F. Miklosich – I. Müller, τ. 5, Βιέννη 1887, σ. 117). Το πρόσταγμα, ωστόσο, του Ανδρονίκου Β΄, το οποίο επικαλείται ο Maksimović (Guillou, *Prodrome*, αρ. 19), αναφέρεται στη φορολογική διοίκηση της περιοχής που είχαν αναλάβει οι αναφερόμενες κεφαλές, η οποία τους είχε ανατεθεί επιπροσθέτως της πολιτικής και στρατιωτικής διοίκησης. Καθώς η φορολογική διοίκηση ήταν διαχωρισμένη από την πολιτική και στρατιωτική, οι κεφαλές της Ανατολικής Μακεδονίας πιθανόν ανέλαβαν και αυτήν την ευθύνη, ώστε να

Από τους μικρότερους οικισμούς ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διοικητική εξέλιξη της Ζίχνας. Τοπικοί παράγοντες και ο επίσκοπος Ζίχνας Ιωαννίκιος καθόρισαν τη στάση της γειτονικής Ζίχνας κατά τον εμφύλιο, καθώς τάχθηκαν ανοιχτά με το μέρος του νεαρού επαναστάτη.¹²⁵ Ο Ανδρόνικος Γ', για να ανταμείψει τους υποστηρικτές του, όταν κέρδισε την εξουσία, προβίβασε την επισκοπή Ζίχνας –έως τότε επισκοπή της μητρόπολης Σερρών–¹²⁶ σε μητρόπολη και τοποθέτησε αυτοκρατορικό διοικητή (κεφαλή) στην πόλη, αναβαθμίζοντάς την στην εκκλησιαστική και διοικητική ιεραρχία.¹²⁷ Κατά την περίοδο αυτή θα πρέπει να τοποθετηθούν οι εργασίες ανοικοδόμησης που πραγματοποιήθηκαν στο κάστρο της Ζίχνας. Παρόλο που δεν αναφέρεται ρητά η παραχώρηση αυτοκρατορικού χρυσοβούλου υπέρ των κατοίκων της Ζίχνας, η επικύρωση των δικαιωμάτων των Ζιχνιωτών επί της περιουσίας τους, αργότερα, από τον Σέρβο Στέφανο Δουσάν ίσως αποτελεί ανανέωση προνομίων που είχε παραχωρήσει νωρίτερα ο Ανδρόνικος Γ'.¹²⁸ Ως κεφαλή της Ζίχνας τοποθετήθηκε ο Αλέξιος Τζαμπλάκων, μέλος της αριστοκρατικής οικογένειας της Χριστούπολης, που διέθετε ακίνητα από την περιοχή του Στρυμόνα μέχρι τη Θεσσαλονίκη και τη Βέροια.¹²⁹ Το 1329 αναφέρεται ως «κεφαλή κάστρου Ζιχνών» ο «δούλος του κραταιού και άγιου

ομαλοποιηθεί το ιδιοκτησιακό καθεστώς στην περιοχή, το οποίο είχε διαταραχθεί κατά την εμφύλια διαμάχη.

125. Μεταξύ των τοπικών υποστηρικτών του Ανδρονίκου Γ', ενδεχομένως, ανήκε ο δούλος του βασιλέως και κριτής του φοσσάτου Μιχαήλ Μαυροφόρος, ο δούλος του βασιλέως Θεόδωρος Καβαλλάριος ο Ντεκαλαβρίας (Βένου, *Prodrome*, αρ. 23 [1329]), ο οίκεϊος του αυτοκράτορα Ιωάννης Ριζηνός (PLP24271· Βένου, *Prodrome*, αρ. 21 [1335]) και ο οίκεϊος και πεφιλημένος τῆ βασιλεία (του Ανδρονίκου Γ') μέγας δομέστικος Αλέξιος Ραούλ (Βένου, *Prodrome*, αρ. 218 [1338]). Βλ. και Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, «Πόλεις και πολιτική αντιπαράθεση στο Βυζάντιο τον 14ο αιώνα», *Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συμποσίου προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Γεωργίου Βελένη, Θεσσαλονίκη 4-7.10.2017*, Αθήνα 2021, σ. 271. Για τον μητροπολίτη Ιωαννίκιο (μοναχό Ιωακείμ) βλ. PLP8372 και 93648.

126. *Notitiae Episcopatum*, αρ. 17, στ. 119: «παρὰ δὲ τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως κυροῦ Ἄνδρονίκου τοῦ νέου ἐτιμήθησαν εἰς μητροπόλεις αἱ Ζίχναι, ἐπισκοπὴ οὖσα τοῦ Σερρών». Για την υπαγωγή της επισκοπής Ζίχνας στη μητρόπολη Σερρών και την προαγωγή της σε μητρόπολη βλ. και RPK, I, αρ. 97 (1327) και αρ. 98 (1329).

127. Η προαγωγή της εκκλησίας Ζιχνών σε μητρόπολη έγινε κατά το έτος 1329 με αυτοκρατορικό πρόσταγμα· βλ. RPK, I, αρ. 99 (1329)· Βένου, *Prodrome*, αρ. 21 (1335): «τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Ζιχνών». Πβ. Κοντογιαννοπούλου, «Πόλεις και πολιτική αντιπαράθεση στο Βυζάντιο τον 14ο αιώνα», σ. 273.

128. Βένου, *Prodrome*, αρ. 172 (1349): «ἵνα ἔχη τὴν ὑπόστασιν αὐτῆς, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ Ζιχνιωταί».

129. PLP27748. Για τους Τζαμπλάκωνες βλ. R. Estangüi Gómez, «Les Tzamplakônes:

ήμων αὐθέντου καὶ βασιλέως» Θεόδωρος Καβαλλάριος Ντεκαλαβρίας.¹³⁰ Παρά το ότι σε έγγραφο το 1313 απαντά η γενική αναφορά σε «κεφαλατικεύοντες κατὰ καιροὺς καθολικῶς ἢ μερικῶς εἰς τὸν τόπον Σερρών τε καὶ Ζίχνας», δεν υπάρχει ρητὴ αναφορά σε κεφαλὴ Ζίχνας πριν ἀπὸ την τοποθέτηση του Τζαμπλάκωνα. Ἡ Ζίχνα ἕως τότε τελούσε ὑπὸ τη δικαιοδοσία της κεφαλῆς Σερρών, ἐνῶ στον οἰκισμό τοποθετοῦνταν κατώτεροι ἱεραρχικά ἀπὸ την κεφαλὴ αξιωματοῦχοι, ὅπως ο καστροφύλαξ καὶ ο προκαθήμενος.¹³¹ Μετὰ την ἀναβάθμισή της, ἡ Ζίχνα ἀποτελέσε ξεχωριστὴ διοίκηση, τα ὅρια της ὁποίας περιλάμβαναν τὸ κάστρο καὶ τὴ γύρω περιοχὴ, ὅπως τους οἰκισμοὺς Καισαρόπολη¹³² καὶ Θολό.¹³³

Για τὴ διοίκηση των μικρότερων οἰκισμῶν, ὅπως ἡ Ἰερισσός καὶ ἡ Ρεντίνα, δεν διαθέτουμε πολλές πληροφορίες.¹³⁴ Θα πρέπει ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ διοίκηση των οἰκισμῶν αὐτῶν να υπαγόταν στη Θεσσαλονικὴ, ὅπως συνέβαινε με τὸ Γυναικόκαστρο, που τελούσε ὑπὸ τη στρατιωτικὴ διοίκηση της κεφαλῆς Θεσσαλονίκης.¹³⁵ Ὁ Ἀνδρόνικος Γ΄ εἶχε ἐκδόσει προνομιακά

grands propriétaires fonciers à Byzance au XIVe siècle», *Revue des Études Byzantines* 72 (2014), 275-329.

130. Βένου, *Prodrome*, ἀρ. 23 (1329).

131. *Καστροφύλαξ Ζίχνας* ἦταν τὸ 1321 ὁ Κωνσταντῖνος Αχυραΐτης (PLP1720· *Actes de Chilandar*, ἐκδ. Petit – Korabiev, ἀρ. 69 [1321]). Ὁ ἴδιος σε ἐγγράφο του 1335 ἀναφέρεται ὡς *προκαθήμενος Ζίχνας* (Βένου, *Prodrome*, ἀρ. 21 [1335]). Τὸ 1329 απαντᾶ ὡς *καστροφύλαξ Ζιχνῶν* ὁ Ἀλέξιος Ἄγγελος (Βένου, *Prodrome*, ἀρ. 92).

132. Ἡ ἀγοραπωλησίᾳ ἀκινήτου στην περιοχὴ Καισαρουπόλεως ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τον καστροφύλακα Ζιχνῶν Κωνσταντῖνο Αχυραΐτη· *Actes de Chilandar* (ἐκδ. Petit – Korabiev), ἀρ. 69 (1321).

133. Guillou, *Prodrome*, ἀρ. 28 (1333). Τὸ χωριὸ ἀνήκε στην Εἰρήνη Χούμναινα Παλαιολογίνα (PLP30936), ἡ ὁποία τὸ ἀφιέρωσε στη μονὴ Ἁγίου Ἰωάννη Προδρόμου στο Μενόικιο Ὅρος· Guillou, *Prodrome*, ἀρ. 46 (1355)· Βένου, *Prodrome*, ἀρ. 83 (1328).

134. Στις πηγές ὑπάρχουν γενικὲς ἀναφορὲς σε *κεφαλατικεύοντες*, ἀλλὰ καμιά ρητὴ ἀναφορὰ σε κεφαλὴ· βλ. τὸ χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β΄ του ἔτους 1321, ὅπου γίνεται λόγος για τους «κατὰ καιροὺς κεφαλατικεύοντες εἰς τὸν εἰρημένον τόπον (Ἐρισσόν)» (*Actes de Chilandar*, ἐκδ. Petit – Korabiev, ἀρ. 72 [1321]). Σε ἄλλο χρυσόβουλο του ἰδίου κατὰ τὸ ἔτος 1327 ἀπαλλάσσονται ὀρισμένες ἰδιοκτησίεις της μονῆς Ζωγράφου Ἁγίου Ὁρους ἀπὸ φορολογικὲς ἀπαιτήσεις τόσο των *καθολικῶν κεφαλῶν* της Δύσης ὅσο καὶ των «κατὰ καιροὺς κεφαλατικεύόντων εἰς τὴν χώραν, ἐν ἧ ταῦτα εὐρίσκονται» (Ρεντίνα, Ἰερισσός, Μελένικος)· *Actes de Zographou*, ἀρ. 26 (1327)· ββ. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration*, σ. 130.

135. Ἰωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 235: «κατεῖχε γὰρ αὐτὸ καὶ πρότερον φρουρᾶ, οἷα δὴ ὑπὸ τῷ Θεσσαλονικῆς ἄρχοντι εἰωθὸς τελεῖν». Βλ. καὶ Τούρτα, «Ἀνασκαφὴ φρουρίου Γυναικοκάστρου», 344. Ἡ σύνδεση των οἰκισμῶν αὐτῶν με τὴ Θεσσαλονικὴ ἦταν ἐμφανής στη φορολογικὴ διοίκηση, καθὼς ἀποτελοῦσαν οἰκονομικὲς ὑποδιαιρέσεις του *θέματος Θεσσαλονίκης*· *Actes d'Esphigmenou*, ἐκδ. J. Lefort, Παρίσι 1973, ἀρ. 14 (1318).

έγγραφα για τους κατοίκους της Ρεντίνας, που αφορούσαν την κατοχή γης στην περιοχή, αλλά δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι αναβάθμισε τον οικισμό εκκλησιαστικά ή διοικητικά.¹³⁶

Διοικητική μεταρρύθμιση (1341-1387)

Οι πολιτικές εξελίξεις περί τα μέσα του 14ου αιώνα οδήγησαν σε μεταρρυθμίσεις στην επαρχιακή διοίκηση. Η εμφύλια διαμάχη που ξέσπασε το 1341 ανάμεσα στην αντιβασιλεία του Ιωάννη Ε΄ και τον Ιωάννη Καντακουζηνό πυροδότησε αντιπαραθέσεις στους κόλπους της αριστοκρατίας, μέσα από τις οποίες μέλη της μεσαιάς κοινωνικής κατηγορίας διεκδίκησαν μερίδιο στην εξουσία.¹³⁷ Ο εμφύλιος πόλεμος και η ακόλουθη σερβική εξάπλωση στην περιοχή της Μακεδονίας έφεραν ανακατατάξεις στη διοίκηση της περιοχής. Οι πόλεις έγιναν αντικείμενο διεκδίκησης μεταξύ του ηγεμόνα της Σερβίας Στεφάνου Δουσάν (1331-1355) και του Ιωάννη Καντακουζηνού (1347-1354). Λίγο μετά την έναρξη του εμφυλίου πολέμου εκπρόσωποι της πόλης της Θεσσαλονίκης, προφανώς σε συμφωνία με τον διοικητή της πρωτοστράτορα Συναδηνό, ήρθαν σε συνεννόηση με τον Καντακουζηνό, για να του παραδώσουν την πόλη.¹³⁸ Οι διαπραγματεύσεις, ωστόσο, δεν ολοκληρώθηκαν, καθώς στη Θεσσαλονίκη κυριάρχησε το κίνημα των Ζηλωτών.¹³⁹ Τη διοίκηση της πόλης ανέλαβε ο αρχηγός του κινήματος Μιχαήλ Παλαιολόγος, ενώ την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης εκπροσώπησε στην πόλη

136. *Actes d'Esphigménou*, αρ. 17 (1328), αρ. 18 (1330), αρ. 19 (1334)· βλ. και Kyritses, «The “Common Chrysobulls”», 238-239.

137. Για τις κοινωνικές αποχωρήσεις του δεύτερου εμφυλίου πολέμου του 14ου αι. βλ. R. Estangüi Gómez, *Byzance face aux Ottomans. Exercice du pouvoir et contrôle du territoire sous les derniers Paléologues (milieu XIVe – milieu XVe siècle)*, [Publications de la Sorbonne, [Byzantina Sorbonensia 28], Παρίσι 2014, σ. 46-53. Πβ. Chr. Malatras, «The ‘Social Aspects’ of the Second Civil War (1341-1354)», *Thessalonique au temps des Zélotés (1342-1350). Actes de la table ronde organisée dans le cadre du 22e Congrès international des études byzantines, à Sofia, le 25 août 2011*, επιμ. Marie-Hélène Congourdeau, Παρίσι 2014, σ. 99-116.

138. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 197, 214-215. Βλ. και J. Barker, «Late Byzantine Thessalonike: a second city’s challenges and responses», *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2003), 17.

139. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 233-234. Πβ. Marie-Hélène Congourdeau, *Les Zélotés: Une révolte urbaine à Thessalonique au 14e siècle. Le dossier de sources*, Παρίσι 2013, σ. 33. Για το κίνημα των Ζηλωτών βλ. και K.-P. Matschke, «Thessalonike und die Zeloten. Bemerkungen zu einem Schlüsselereignis der spätbyzantinischen Stadt- und Reichsgeschichte», *Byzantinoslavica* 55 (1994), 49-43· *Thessalonique au temps des Zélotés*.

ο Ιωάννης Απόκαυκος, γιος του μεγάλου δούκα Αλεξίου Αποκαύκου.¹⁴⁰ Οι Σέρβοι επικράτησαν στην περιοχή γύρω από τη Θεσσαλονίκη,¹⁴¹ ενώ μόνον η Βέροια πέρασε το 1343 στον έλεγχο του Καντακουζηνού, ο οποίος τοποθέτησε εκεί ως διοικητή (ἐπίτροπο) τον γιο του Μανουήλ.¹⁴² Η εξουσία του Μανουήλ Καντακουζηνού, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Καντακουζηνού, εκτεινόταν σε μια διευρυμένη περιφέρεια γύρω από τη Βέροια, η οποία αποτέλεσε το πολιτικό κέντρο της εξουσίας του Καντακουζηνού στην περιοχή.¹⁴³ Σχετικά με τις δικαιοδοσίες του Μανουήλ στην περιοχή ευθύνης του, ο Ιωάννης Καντακουζηνός μας πληροφορεί ότι είχε εξουσιοδοτήσει τον γιο του να προχωρήσει στις απαραίτητες ενέργειες, σε περίπτωση που προσέφευγαν σε αυτόν εκπρόσωποι των μακεδονικών πόλεων και του ζητούσαν ευεργεσίες.¹⁴⁴ Σε αυτό το πλαίσιο, το 1346 ο αυτοκρατορικός διοικητής της Θεσσαλονίκης Ιωάννης Απόκαυκος ήρθε σε επαφή με τον Μανουήλ Καντακουζηνό, μετά τη δολοφονία του αρχηγού των Ζηλωτών Μιχαήλ Παλαιολόγου, με σκοπό να του παραδώσει την πόλη. Οι απεσταλμένοι του Αποκαύκου ζήτησαν φορολογική απαλλαγή για τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης και τιμές και προσόδους για τους άρχοντες της πόλης και τον στρατό.¹⁴⁵ Η παράδοση, ωστόσο, ματαιώθηκε λόγω της αναζωπύρωσης του κινήματος των Ζηλωτών και της δολοφονίας του Ιωάννη Αποκαύκου.¹⁴⁶

Στην άλλη μεγάλη πόλη της περιοχής, τις Σέρρες, όταν το 1341 ξέσπασε η εμφύλια διαμάχη ανάμεσα στον Ιωάννη Καντακουζηνό και τους επιτρόπους

140. Στη συνέχεια, η κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης εκπροσωπήθηκε στη Θεσσαλονίκη από τον Ιωάννη Βατάτζη (PLP2518), τον Ιωάννη Απόκαυκο (PLP1187) και τον Αλέξιο Λάσκαρη Μετοχίτη (PLP17977).

141. Ένα μέρος της Χαλκιδικής παρέμεινε στη βυζαντινή κυριαρχία, καθώς διενεργούνταν απογραφικές εργασίες από βυζαντινούς αξιωματούχους, όπως ο όρφανοτρόφος Μανουήλ Χαγερός (PLP30344). *Actes de Docheiariou*, αρ. 23 (1344), αρ. 28 (1354 ή 1369).

142. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 391· Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 673 «... καὶ ὁ βασιλεὺς ἐκ Βερροίας, τῶν ἐκεῖ πραγμάτων ἐπίτροπον, τὸν υἱὸν καταλελοιπῶς Μανουήλ ...». Από τη Βέροια ο Μανουήλ συνέδραμε στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του πατέρα του· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 394· πβ. L. Maksimović, «Berroia in Stefan Dušan's Politics», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 41 (2004), 341-352· ο ίδιος, *The Byzantine Provincial Administration*, σ. 58.

143. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, σ. 119-135.

144. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 574.

145. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 574· Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, σ. 740. Πβ. *Thessalonique au temps des Zélotes*, σ. 11.

146. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 575-582· Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, σ. 740-741. Πβ. *Thessalonique au temps des Zélotes*, σ. 11.

του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου, διοικητής ήταν ο Guy de Lusignan (Συργής), εξάδελφος του Ανδρονίκου Γ΄ από την πλευρά της μητέρας του. Ο Συργής συντάχθηκε με την αντιβασιλεία του Ιωάννη Ε΄, δήμεισε τα κτήματα του Ιωάννη Καντακουζηνού στην περιοχή και κέρδισε πολλά χρήματα, εκποιώντας ένα μέρος από αυτά.¹⁴⁷ Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά, η περιοχή δικαιοδοσίας του Συργή εκτεινόταν μέχρι τη Χριστούπολη.¹⁴⁸ Η πολιτική και φορολογική διοίκηση της περιοχής της Ζίχνας πέρασε τότε στη δικαιοδοσία του Συργή.¹⁴⁹ Τον Συργή διαδέχτηκε το 1342 στη διοίκηση των Σερρών ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, ο οποίος ήταν θείος του Ανδρονίκου Γ΄ και παρέμεινε πιστός στον Ιωάννη Ε΄.¹⁵⁰

Την παραμονή της σερβικής κατάκτησης της Μακεδονίας είχαν διαμορφωθεί δύο κέντρα εξουσίας γύρω από τη Θεσσαλονίκη, η οποία θεωρητικά υποστήριζε τον Ιωάννη Ε΄: ένα στη Βέροια, προσκείμενο στον Ιωάννη Καντακουζηνό, και ένα στις Σέρρες, προσκείμενο στη δυναστεία των Παλαιολόγων. Παρά τη νομιμοφροσύνη στην εξουσία των Παλαιολόγων στη Θεσσαλονίκη και τις Σέρρες, φαίνεται ότι η δυναμική παρουσία του Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού στην περιοχή κέρδιζε σταδιακά έδαφος. Δεν είναι τυχαίο ότι και ο διοικητής των Σερρών Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ζήτησε τη βοήθεια του Καντακουζηνού, για να αντιμετωπίσει τον σερβικό κίνδυνο λίγο πριν από την κατάκτηση της πόλης από τον Στέφανο Δουσάν το 1345.¹⁵¹

147. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 190-193· Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, σ. 623. Στην περιοχή Σερρών, Ζίχνας και Μελενίκου έδρασαν ως απογραφείς το 1341-1342 οι Μανουήλ Δούκας Γλαβιάς και Μιχαήλ Πάπυλας ο Γόγος (PLP21831)· Βένου, *Prodrome*, αρ. 137· C. Pavlikianov, *The Byzantine Documents of the Athonite Monastery of Karakallou and Selected Acts from the Ottoman Period (1294-1835)*, Σόφια 2015, αρ. 4 (1342).

148. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, σ. 623: «τῆς δὲ τῶν Σερρών πόλεως καὶ τῶν ἄχροι Χριστουπόλεως πολιχνίων, ὁ τοῦ θανόντος βασιλέως ἐξάδελφος, Γῆμ ὁ Ἀρμένιος».

149. Pavlikianov, *The Byzantine Documents of Karakallou*, αρ. 4 (1342)· πβ. Estangüi Gómez, *Byzance face aux Ottomans*, σ. 88. Από την εποχή του δευτέρου εμφυλίου έως την κατάκτηση της Ζίχνας από τους Σέρβους δεν γνωρίζουμε άλλη κεφαλή Ζίχνας. Απαντά, ωστόσο, κεφαλή αργότερα, στα χρόνια της σερβικής κυριαρχίας. Αυτήν την ιδιότητα είχε ο μέγας δομέστικος Αλέξιος Δούκας Ραούλ (PLP24111)· βλ. Vassiliki Kravari, «Nouveaux documents du monastère de Philothéou», *Travaux et mémoires* 10 (1987), 261-356, αρ. 5 (1355)· Chr. Malatras, *Social Stratification in Late Byzantium*, Εδιμβούργο 2023, σ. 313. Εκκλησιαστικά η Ζίχνα εξακολούθησε να αποτελεί μητροπολιτική έδρα: *Actes de Chilandar* (εκδ. Petit – Korablev), αρ. 157 (1378).

150. Για τη στάση του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου κατά τον δεύτερο εμφύλιο του 14ου αι. βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 328-329· Κοντογιαννοπούλου, «Μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης», σ. 126-127.

151. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 329, 535, όπου αναφέρεται ότι ο ίδιος μαζί με

Μετά την επικράτησή του στον εμφύλιο πόλεμο το 1347, ο Ιωάννης Καντακουζηνός, προσπαθώντας να εκτονώσει τις δυναστικές έριδες μεταξύ των γόνων της αυτοκρατορικής οικογένειας, επίσης, να κατευνάσει τις αντιπαλότητες των υποστηρικτών των αντίπαλων παρατάξεων του εμφυλίου και να προσαρμόσει την επαρχιακή διοίκηση στη συρρικνωμένη βυζαντινή επικράτεια, εφάρμοσε διοικητικό σχήμα σύμφωνα με το οποίο ο αυτοκράτορας τοποθετούσε στις σημαντικότερες πόλεις με τις περιφέρειές τους γόνους της αυτοκρατορικής οικογένειας που έφεραν τον τίτλο του δεσπότη ή βασιλέα.¹⁵² Σε αυτό το σχήμα, η κεφαλή που είχε ως έδρα τη Θεσσαλονίκη απέκτησε έναν επιπλέον ρόλο, αυτόν του αυτοκρατορικού πράκτορα, που λειτουργούσε ως επιτηρητής και αρωγός στο έργο του δεσπότη ή του βασιλέα.¹⁵³

Σύμφωνα με το παραπάνω σχήμα, μετά την πτώση του καθεστώτος των Ζηλωτών, τοποθετήθηκε το 1350 στη Θεσσαλονίκη ο Ιωάννης Ε΄ ως επικεφαλής με αυξημένες εξουσίες.¹⁵⁴ Ο Ιωάννης Ε΄ έφερε ήδη τον τίτλο του βασιλέως και ανέλαβε την πολιτική εποπτεία της περιοχής. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, ελάχιστες πρωτοβουλίες μπορούσε να αναλάβει, καθώς ο Ιωάννης Καντακουζηνός τοποθέτησε στη Θεσσαλονίκη ως κεφαλατικεύοντα της Δύσεως τον Ανδρόνικο Ασάν, για να τον εποπτεύει.¹⁵⁵ Η διοικητική περιφέρεια που αναφέρεται με τον γενικό όρο «Δύση» θα πρέπει να περιλάμβανε το 1349-1350 τη Βέροια και την Έδεσσα, στα δυτικά, οι οποίες το 1349 ανακτήθηκαν προσωρινά από τη σερβική εξουσία.¹⁵⁶ Ο Ιωάννης Καντακουζηνός τοποθέτησε τότε διοικητή στη Βέροια τον πρωτοβεστιάριον Διπλοβατάτζη

τον μεγάλο στρατοπεδάρχη Δημήτριο Τζαμπλάκωνα προσπαθούσαν να διατηρήσουν το φιλορωμαϊκό φρόνημα των πολιτών.

152. Anastasia Kontogiannopoulou, «Autonomy, apostasy and the administration of Macedonia and Thrace in the Palaiologan period (mid-14th – mid-15th century)», *Le monde byzantin du XIIIe au XVe siècle. Anciennes ou nouvelles formes d'impérialité*, εκδ. Marie-Hélène Blanchet – R. Estangüi Gómez, [Travaux et Mémoires 25/1], Παρίσι 2021, σ. 338-339.

153. Kontogiannopoulou, «Autonomy apostasy and the administration of Macedonia and Thrace», σ. 339-340.

154. Για την πτώση του καθεστώτος των Ζηλωτών βλ. *Thessalonique au temps des Zélotés*, σ. 12· Estangüi Gómez, *Byzance face aux Ottomans*, σ. 93-95, σύμφωνα με τον οποίο ο Ιωάννης Καντακουζηνός κατά την παραμονή του στην περιοχή το 1349-1350 απελευθέρωσε ορισμένα εδάφη στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας και του Στρυμόνα.

155. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, σ. 160. Βλ. και Kontogiannopoulou, «Autonomy apostasy and the administration of Macedonia and Thrace», σ. 339-340.

156. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός προσπάθησε στη συνέχεια να καταλάβει τα Σέρβια, χωρίς επιτυχία. Τότε πολλοί κάτοικοι του κάστρου τον ακολούθησαν στη Βέροια· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, σ. 119-135. Η Βέροια είχε κατακτηθεί από τους Σέρβους το

και στην Έδεσσα τον Γεώργιο Λυζικό, ο οποίος καταγόταν από τη γειτονική Βέροια και είχε υπηρετήσει παλαιότερα ως διοικητής της φρουράς της ακρόπολης της Θεσσαλονίκης, αποτελώντας ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα διοικητικής και κοινωνικής σύνδεσης των πόλεων της περιοχής.¹⁵⁷ Τα ανατολικά όρια της διοικητικής περιφέρειας της Θεσσαλονίκης θα πρέπει να έφταναν τότε μέχρι τη δυτική όχθη του Στρυμόνα.¹⁵⁸ Ο Στέφανος Δουσάν πολύ σύντομα, το 1350, ανακατέλαβε τις δύο πόλεις.¹⁵⁹ Η ανακατάληψη της Βέροιας και της Έδεσσας από τους Σέρβους σχετίζεται, ενδεχομένως, με την προσέγγιση του Ιωάννη Ε΄ με τον Δουσάν, από τον οποίο ζήτησε βοήθεια για να ανακαταλάβει τον θρόνο.¹⁶⁰ Για να αποτρέψει αυτή την προοπτική, ο Ιωάννης Στ΄ έστειλε τη μητέρα του Ιωάννη Ε΄, αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας, στη Θεσσαλονίκη, για να νουθετήσει τον γιο της.¹⁶¹ Η βασίλισσα εγκαταστάθηκε έκτοτε στη Θεσσαλονίκη έως τον θάνατό της το 1365/66.¹⁶² Εκεί η Άννα ανέπτυξε πολιτική δράση με την αυτοκρατορική της ιδιότητα, ιδιαίτερα μετά την απομάκρυνση του γιου της το 1352, όταν ο τελευταίος διεκδίκησε από τον πεθερό του Ιωάννη Στ΄ μια άλλη διοίκηση στην περιοχή της Θράκης.¹⁶³ Η παρουσία της Άννας στη Θεσσαλονίκη, όπως και του Ιωάννη Ε΄ νωρίτερα, συνοδεύτηκε από την τοποθέτηση στην πόλη κεφαλής διορισμένης από τον αυτοκράτορα, του Στεφάνου Ραδηνού, και άλλων αυτοκρατορικών αξιωματούχων.¹⁶⁴

Οι Σέρρες και η περιοχή του Στρυμόνα εξακολούθησαν να βρίσκονται υπό σερβική κατοχή, εκτός από ένα μέρος που εκτεινόταν από τη Χρυσούπολη στον Κάτω Στρυμόνα μέχρι τη Χριστούπολη στα ανατολικά, συμπεριλαμβανομένης της νήσου Θάσου. Την περιοχή αυτή κατέκτησαν και διοίκη-

1347 και η Έδεσσα το 1343· G. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, Ουάσιγκτον 1984, σ. 44-45.

157. Ιωάννης Καντακουζηνός τ. 1, σ. 269, 272· τ. 3, σ. 129-130, 135, 161. Για τους Διπλοβατάτζη και Γεώργιο Λυζικό βλ. αντίστοιχα PLP5509 και PLP15196.

158. Estangüi Gómez, *Byzance face aux Ottomans*, σ. 94-95.

159. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, σ. 155-156.

160. Estangüi Gómez, *Byzance face aux Ottomans*, σ. 94-95.

161. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, σ. 204-209· Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 3, σ. 149. Πβ. Estangüi Gómez, *Byzance face aux Ottomans*, σ. 94· Κοντογιαννοπούλου, «Οι δέσποινες των Παλαιολόγων», 47.

162. Κοντογιαννοπούλου, «Οι δέσποινες των Παλαιολόγων», 48.

163. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, σ. 208. Πβ. Κοντογιαννοπούλου, «Οι δέσποινες των Παλαιολόγων», 59-60.

164. *Actes de Vatopédi*, I, σ. 306, και *Actes de Vatopédi*, II, αρ. 110 (1358), στ. 27-28· αρ. 111 (1358), στ. 28. Πβ. Κοντογιαννοπούλου, «Οι δέσποινες των Παλαιολόγων», 61.

σαν, έχοντας λάβει διευρυμένες εξουσίες από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ το 1357, δύο αδελφοί: ο μέγας στρατοπεδάρχης Αλέξιος και ο μέγας πριμικήριος Ιωάννης. Η επικράτεια, ωστόσο, των δύο αδελφών εντάσσεται σε άλλο τύπο διοικητικής οργάνωσης, θέμα που υπερβαίνει το πλαίσιο της παρούσας μελέτης.¹⁶⁵

Έως τη μάχη του Έβρου το 1371, που σηματοδότησε την έναρξη της βυζαντινής ανάκτησης εδαφών στη Μακεδονία, μοναδική έδρα της βυζαντινής διοίκησης στην περιοχή αποτέλεσε η Θεσσαλονίκη. Εκεί τοποθετήθηκε το 1368 διοικητής ο γιος του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄, δεσπότης Μανουήλ,¹⁶⁶ ο οποίος ακολουθούσε την πολιτική ενίσχυσης των εσωτερικών δυνάμεων του κράτους για την αντιμετώπιση των εξωτερικών εχθρών και συνέβαλε στην προσπάθεια ανάκτησης βυζαντινών εδαφών από τους Σέρβους. Πιο συγκεκριμένα, μετά την ήττα των Σέρβων από τους Οθωμανούς στη μάχη του Έβρου το 1371, ακολούθησε σταδιακή ανάκτηση εδαφών από τους Βυζαντινούς στην περιοχή της Χαλκιδικής, όπως προκύπτει από έγγραφα του Αγίου Όρους.¹⁶⁷ Για την καλή διαχείριση των βυζαντινών συμφερόντων και τις νικηφόρες εκστρατείες του Μανουήλ από τη Θεσσαλονίκη ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄, πιθανόν το 1373 με την ευκαιρία της στέψης του Μανουήλ σε συμβασιλέα, μετέτρεψε τη θητεία του τελευταίου στις περιοχές που κατέκτησε σε ισόβια, εκφράζοντας την ελπίδα ότι εκείνος θα συνέχιζε να υπερασπίζεται τα βυζαντινά εδάφη.¹⁶⁸ Σύμφωνα με τον Δημήτριο Κυδώνη, ο

165. Για τη θεσμική πλαίσισωση της εξουσίας των δύο αδελφών στη Χριστούπολη βλ. Anastasia Kontogiannopoulou, «Forms of Political Power in Byzantine Macedonia in the Second Half of the 14th Century. The Case of Christoupolis' Region», *State and Society in the Palaiologan Era (13th-15th centuries)*, εκδ. Marie-Hélène Blanchet – R. Estangüi Gómez (υπό δημοσίευση).

166. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄, ακολουθώντας την πολιτική τοποθέτησης μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας στις σημαντικότερες πόλεις, πριν φύγει για το ταξίδι στη Δύση το 1369 προκειμένου να ζητήσει από τον πάπα βοήθεια εναντίον των Οθωμανών, άφησε ως αντιβασιλέα στην Κωνσταντινούπολη τον γιο του Ανδρόνικο, στη Θεσσαλονίκη και τα περίχωρα τον δεσπότη Μανουήλ και στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας τον δεσπότη Μιχαήλ. Kontogiannopoulou, «Autonomy apostasy and the administration of Macedonia and Thrace», σ. 345-346.

167. Estangüi Gómez, *Byzance face aux Ottomans*, σ. 201-222.

168. F. Tinnefeld, «Vier Prooimien zu Kaiserurkunden, verfasst von Demetrios Kydones», *Byzantinoslavica* 44 (1983), 178-91. Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes, τ. 1, εκδ. E. Darkó, Βουδαπέστη 1922, σ. 48 [= Laonikos Chalkokondyles, *The Histories*, τ. 1, μτφρ. A. Kaldellis (Dumbarton Oaks medieval library 33-34), Κέιμπριτζ Μασσ. – Λονδίνο 2014, σ. 82]. Πβ. Kontogiannopoulou, «Autonomy apostasy and the administration of Macedonia and Thrace», σ. 346.

μέγας πριμικήριος Δημήτριος Φακρασής διοικούσε τότε την πόλη, διορισμένος από τον αυτοκράτορα, πιθανόν ως κεφαλή στο πλευρό του Μανουήλ.¹⁶⁹

Στη συνέχεια, κατά τα έτη 1374-1375 η πρόσκαιρη ηρεμία στις σχέσεις με τους Οθωμανούς επέτρεψε την επέκταση των Βυζαντινών στην περιοχή του Στρυμόνα και τη Βέροια. Η βυζαντινή κυριαρχία αποκαταστάθηκε κατόπιν εκστρατείας που ανέλαβε ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ στην περιοχή.¹⁷⁰ Ο αυτοκράτορας κατά την παραμονή του στην περιοχή αποκατέστησε τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των Βυζαντινών και ενίσχυσε την τοπική διοίκηση, διορίζοντας δικαστικούς αξιωματούχους, οι οποίοι, έχοντας ως έδρα τη Θεσσαλονίκη, εκδίκαζαν διαφορές σε μια ευρεία περιφέρεια, που εκτεινόταν από τη Βέροια στα δυτικά μέχρι τις Σέρρες στα ανατολικά.¹⁷¹ Τα εκκλησιαστικά δικαστήρια των Σερρών και της Ζίχνας εμφανίζονται να εκδικάζουν τοπικές υποθέσεις έως το 1378, η προσφυγή ωστόσο στο δικαστήριο των καθολικῶν κριτῶν της Θεσσαλονίκης φανερώνει τη δικαστική υπαγωγή στη διοίκηση της Θεσσαλονίκης.¹⁷² Η διοικητική σύνδεση των Σερρών με τη Θεσσαλονίκη διαφαίνεται και στο πρόσωπο της κεφαλής Σερρών το 1375, ο οποίος ήταν ο οἰκείος του Ιωάννη Ε΄ Μιχαήλ Ταρχανειώτης, μέλος γνωστής οικογένειας της Θεσσαλονίκης.¹⁷³

Με την ανάκτηση της Βέροιας και των Σερρών ο κύκλος προστασίας της Θεσσαλονίκης είχε για άλλη μια φορά αποκατασταθεί. Η διοικητική, ωστόσο, σύνδεση των πόλεων και οι διπλωματικές και στρατιωτικές πρω-

169. Για τον Δημήτριο Φακρασή βλ. *PLP29576*. Βλ. και Démétrius Cydonès, *Correspondance*, εκδ. R.-J. Loenertz, Πόλη του Βατικανού 1956, αρ. 77 (= Demetrios Kydonēs, *Briefe*, I/2, εκδ. F. Tinnfeld, Στουτγκάρδη 1982, αρ. 95)· *Actes de Docheiariou*, αρ. 38 (1366)· *Actes de Lavra*, III: *De 1329 à 1500*, εκδ. A. Guillou, P. Lemerle, Denise Papatryssanthou, N. Svoronos, Παρίσι 1979, αρ. 148 (1377)· *Actes de Vatopédi*, III: *De 1377 à 1500*, εκδ. J. Lefort (†), Vassiliki Kravari, Chr. Giros, K. Smyrlis, [Archives de l’Athos 23], Παρίσι, 2019, αρ. 154 (1377). Εκτός από τον Φακρασή, ο αυτοκράτορας έστειλε στη Θεσσαλονίκη και τον μεγάλο δομέστικο Δημήτριο Παλαιολόγο (*PLP21455*), για να βοηθήσει στη διαχείριση των τοπικών υποθέσεων· *Démétrius Cydonès*, αρ. 106 (= Demetrios Kydonēs, *Briefe*, αρ. 84).

170. Estangüi Gómez, *Byzance face aux Ottomans*, σ. 230-236.

171. Για τους καθολικούς κριτές Δημήτριο Άγγελο Μανικιάτη (*PLP16635*) και πρωτονοτάριο Νικήτα Σωτηρώτη βλ. *Actes de Chilandar* (εκδ. Petit – Korablev), αρ. 154 (1374)· *Actes de Vatopédi*, II, αρ. 144 (1375)· *Actes de Kutlumus*, αρ. 34 (1375).

172. *Actes de Kutlumus*, αρ. 33 και 34 (1375)· *Actes de Chilandar* (εκδ. Petit – Korablev), αρ. 157 (1378). Πβ. Άνδρ. Γκουτζιουκώστας, «Περί ευαγούς και βασιλικού σεκρέτου στη Θεσσαλονίκη», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 32 (2022), 179-180.

173. Kontogiannopoulou, «Autonomy apostasy and the administration of Macedonia and Thrace», σ. 350, σημ. 129.

τοβουλίες που ανέλαβε το 1382 ο Μανουήλ Παλαιολόγος στη Θεσσαλονίκη, στο πλαίσιο της πολιτικής και στρατιωτικής αναδιοργάνωσης ενώπιον του οθωμανικού κινδύνου, δεν έφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα.¹⁷⁴ Η οθωμανική προέλαση στα βυζαντινά εδάφη της Μακεδονίας προκάλεσε νέες αντιπαραθέσεις στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης. Ο πληθυσμός της πόλης διχάστηκε ως προς την πολιτική που έπρεπε να ακολουθηθεί για τη σωτηρία της πόλης ενώπιον της οθωμανικής προέλασης, οδηγώντας σε απομάκρυνση και τον ίδιο τον Μανουήλ.¹⁷⁵ Σύντομα, η οθωμανική κατάκτηση των Σερρών (1383)¹⁷⁶ άνοιξε τον δρόμο για την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας το 1387.¹⁷⁷

Συμπεράσματα

Το οικιστικό δίκτυο της Μακεδονίας, μέσα από τη μελέτη των συγκεκριμένων περιπτώσεων, παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά: Κεντρική θέση κατείχε η πόλη της Θεσσαλονίκης, η οποία εξακολούθησε να έχει τη διοικητική πρωτοκαθεδρία. Η οργάνωση του χώρου και η ίδρυση των νέων οχυρωμένων οικισμών στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1261-1341) συμβάδιζαν με το πολιτικό πρόγραμμα κάθε αυτοκράτορα και είχαν ως απώτερο σκοπό την προστασία της Θεσσαλονίκης. Οι γειτονικές πόλεις Βέροια και Σέρρες ενισχύθηκαν αμυντικά, το ίδιο και τα μικρότερα κάστρα που ιδρύθηκαν και ενισχύθηκαν, όπως το Γυναικόκαστρο, το Σιδηρόκαστρο και η Ζίγνα, αποτελώντας έναν κύκλο προστασίας της Θεσσαλονίκης.

Η διοικητική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης εκτεινόταν από τον Στρυμόνα στα ανατολικά μέχρι τον Αξιό στα δυτικά και είχε ως επικεφαλής την επονομαζόμενη κεφαλή. Ανάλογα με τις γενικότερες συνθήκες, οι διοικητές της Θεσσαλονίκης καλούνταν να ελέγξει μια ευρύτερη περιφέρεια, η οποία κυμαινόταν ανάλογα με τις εδαφικές αυξομειώσεις μεταξύ Στρυμόνα και

174. Για τη θεσμική πλασιώση της εξουσίας του Μανουήλ στη Θεσσαλονίκη βλ. Kontogiannopoulou, «Autonomy apostasy and the administration of Macedonia and Thrace», σ. 347, 352-353.

175. Nicol, *The Last Centuries*, σ. 286-288· Estangüi Gómez, *Byzance face aux Ottomans*, σ. 279.

176. G. Dennis, *The reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, [Orientalia Christiana Analecta 159], Πώμη 1960, σ. 70, 74-75.

177. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της*, σ. 45-46· Barker, «Late Byzantine Thessalonike», 23· Kontogiannopoulou, «Autonomy apostasy and the administration of Macedonia and Thrace», σ. 352-354.

Βερατίου στα δυτικά (καθολική κεφαλή). Η Βέροια και οι Σέρρες αποτελούσαν ξεχωριστές διοικήσεις, που αναβαθμίστηκαν διοικητικά και εκκλησιαστικά. Ο έλεγχος της κεντρικής εξουσίας στις επαρχιακές διοικήσεις της Μακεδονίας και η διοικητική σύνδεση της Θεσσαλονίκης με τα γειτονικά κέντρα Βέροια και Σέρρες επιτυγχάνονταν με την τοποθέτηση τοπικών και καθολικών κεφαλών από το άμεσο αυτοκρατορικό περιβάλλον. Μέλη της τοπικής ανώτερης τάξης συμμετείχαν στον διοικητικό μηχανισμό των πόλεων, ενώ αρκετά συχνά μέλη μιας οικογένειας αναλάμβαναν θέσεις ευθύνης σε γειτονικές πόλεις ή οικισμούς. Οι μικρότεροι οικισμοί εξαρτώνταν διοικητικά από τα μεγαλύτερα κέντρα της περιοχής και μπορούσαν να αναβαθμιστούν μόνο με αυτοκρατορική παρέμβαση, όπως στην περίπτωση της Ζίχνας.

Το παραπάνω διοικητικό δίκτυο, όπως διαμορφώθηκε στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων, διαταράχθηκε κατά τον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο του 14ου αιώνα με τον σχηματισμό δύο πόλων εξουσίας. Ο ένας είχε ως κέντρο τη Βέροια, από όπου διοικούσε μια διευρυμένη περιφέρεια ο Μανουήλ Καντακουζηνός, γιος του Ιωάννη Στ'. Ο άλλος είχε ως κέντρο τις Σέρρες, που τάχθηκαν με την πλευρά του Ιωάννη Ε', καθώς η Θεσσαλονίκη βρισκόταν υπό το καθεστώς των Ζηλωτών. Το διοικητικό δίκτυο αποσυντέθηκε περισσότερο μετά τη σερβική κατάκτηση της Βέροιας, των Σερρών και των σημαντικότερων οικισμών της περιοχής, εξέλιξη που οδήγησε σε απομόνωση τη Θεσσαλονίκη (1342-1349). Μετά την αποκατάσταση της αυτοκρατορικής εξουσίας στη Θεσσαλονίκη το 1349, ο αυτοκρατορικός έλεγχος εξασφαλίστηκε με την τοποθέτηση στη διοίκηση της πόλης μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, τα οποία έφεραν συνήθως τον τίτλο του δεσπότη ή του βασιλέα. Σε αυτό το σχήμα η κεφαλή που είχε ως έδρα τη Θεσσαλονίκη απέκτησε έναν επιπλέον ρόλο, αυτόν του αυτοκρατορικού πράκτορα, που λειτουργούσε ως επιτηρητής και αρωγός στο έργο του δεσπότη ή του βασιλέα. Η ανάκτηση της Βέροιας και των Σερρών, που ήταν απαραίτητη για την εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή, δεν πραγματοποιήθηκε τότε, παρά μόνο της Βέροιας περιστασιακά. Όταν, όμως, μετά το 1371 η Βέροια και οι Σέρρες ξαναπέρασαν στον έλεγχο του Βυζαντίου, συνδέθηκαν διοικητικά με τη Θεσσαλονίκη έως την τελική πτώση τους στους Οθωμανούς.

Η διοικητική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης και των γειτονικών πόλεων και οικισμών που την προστάτευαν μαρτυρούν την πολυπλοκότητα των διοικητικών σχημάτων που εφαρμόστηκαν στο πλαίσιο του πολιτικού προγράμ-

ματος κάθε αυτοκράτορα και στην προσπάθεια της κεντρικής εξουσίας να προσαρμοστεί στην εύθραυστη πολιτική κατάσταση. Στόχος της κεντρικής εξουσίας ήταν η ανόρθωση της περιοχής από το 1261 έως το 1341 και στη συνέχεια η διατήρηση και διάσωσή της έως την πρώτη πτώση της Θεσσαλονίκης στους Οθωμανούς το 1387. Οι αντιπαραθέσεις στους κόλπους της αριστοκρατίας, που εκδηλώθηκαν κατά τις εμφύλιες και δυναστικές διαμάχες της εποχής, επηρέασαν αναπόφευκτα τη διοικητική οργάνωση της περιοχής, καθορίζοντας σε μεγάλο βαθμό την τύχη των πόλεων.

SUMMARY

Anastasia Kontogiannopoulou

Provincial Administration Networks
in Late Byzantium (1261-1387):
Thessalonike – Berroia – Serres

This study reveals the following characteristics of the settlement network in Macedonia: the city of Thessalonike, holding both administrative and ecclesiastical primacy, occupied a central position. The organization of space and the establishment of new fortified settlements during the early Palaiologan period (1261-1341) were aligned with the political agenda of each emperor and ultimately aimed at protecting Thessalonike. The neighboring cities of Berroia and Serres were defensively reinforced, as were the smaller castles that were founded and fortified, such as Gynaikokastron, Siderokastron, and Zichna, forming a protective ring around Thessalonike.

During the early Palaiologan period, the administrative network of the region was centered in Thessalonike, whose governor, in addition to directly administering its immediate region (between Axios and Strymonas river), could, depending on political circumstances, oversee a broader area (between the region of Beration and Strymonas river). Smaller settlements were administratively dependent on larger centers in the region and could only be upgraded through imperial intervention, as in the case of Zichna.

This administrative structure was disrupted during the second civil war of the 14th century, resulting in the formation of two power centers. One revolved around Berroia, where Manuel Kantakouzenos, son of John VI, commanded an extended region. The other centered on Serres, which aligned with John V, Thessalonike being under the regime of Zealots. After the restoration of imperial authority in Thessalonike in 1349, imperial control was secured by appointing members of the imperial family to the city's administration, who typically held the title of *despot* or emperor (*basileus*). Regarding Beroia and Serres, when they returned to Byzantine control after 1371, they were administratively linked with Thessalonike until their final fall to the Ottomans.

Εικ. 1. Χάρτης του οικιστικού πλέγματος περί τη Θεσσαλονίκη (1261-1387).